

TARTU ÜLIKOOL
Filosoofiateaduskond
Kultuuriteaduste instituut
Eesti ja võrdleva rahvaluule osakond

Usundilised elemendid muinasjutus „Kurat saunas kosimas“

(ATU 480A)

Bakalaureusetöö

Marju Kurvits

Juhendaja kaasprofessor Merili Metsvahi

Tartu 2021

SISUKORD

Sissejuhatus.....	3
I Jututüüp „Kurat saunas kosimas“ ATU 480A.....	6
I. 1. Jututüüp ATU 480A ja tüübisisene varieeruvus.....	6
I. 2. Jututüübi ATU 480A senine uurimisseis.....	10
I. 3. Imemuinasjutu allžanri ja jututüübi ATU 480A omavahelised suhted.....	12
II Talupoja ühiskonna sotsiaalne taust, maailmavaade ja käitumisnormid	16
II. 1. Sotsiaalne taust.....	16
II. 2. Kas jututüübi ATU 480A alusel on võimalik kirjeldada talupojaühiskonna maailmavaadet ja tegelikkust?	18
II. 3. Saunaga seostuvad käitumisnormid ja kaitsemaagia	21
II. 4. Kosjad	23
III Usundilised ja kõrgele vanusele viitavad elemendid jututüübis ATU 480A.....	28
III. 1. Vormellaulu ja -muinasjutu elemendid ning jutustamise maagiline tähendus	28
III. 2. Kuradi ilmumiskujud	29
III. 3. Muistendilaadsus	30
III. 4. Abistajad	32
III. 5. Kaitsemaagia.....	35
III. 5. 1. Sõnad, palved, teod ja rituaalid.....	36
III. 5. 2. Maagilised märgid, žestid ja kaitsvad esemed.....	38
III. 5. 3. Kaitse kahjustavate inimeste eest	41
Kokkuvõte.....	43
Summary	45
Kasutatud arhiivallikad	46
Kasutatud kirjandus	48
Käsikirjaliste kogude lühendid	51
Muud töös kasutatavad lühendid	51
Lisa 1. Vaene laps ja kas.....	52
Lisa 2. Poolpäivä ilda sannah kävvä om pat	52
Lisa 3. Vaene tütrik puulpäävä õdagu sannan	53
Lisa 4.	53
Lisa 5. Pere tütar ja vaene laps	56

Sissejuhatus

Imemuinasjutud on inimesi köitnud sajandeid ning nad on maailmas väga laialt levinud. Neis kujutatud imelised olendid, võimatud olukorrad ja enamasti õnnelik lõpp on neist teinud armastatud muinasjutužanri. Siiski on neil algselt olnud hoiatav, distsiplineeriv ja õpetav sisu, mis alles paaril viimasel sajandil on asendunud meelelahutusiku funktsiooniga. Eesti muinasjuturepertuaaris moodustavad imemuinasjutud kõige arvukama ja ulatuslikuma liigi. Eesti Kirjandusmuuseumi Eesti Rahvaluule Arhiivi on kogutud ligi 6000 käsikirjalist imemuinasjuttu, lisaks paarsada imemuinasjuttude helisalvestust (Järv jt 2009: 13).

Muinasjuttudega seotud ainevaldkond hakkas mind huvitama aastaid tagasi, kui osalesin Risto Järve loengukursusel „Eesti rahvajutt“ ning tõusis taas aktuaalseks bakalaureusetöö teemat otsides. Olgugi, et muinasjututüüp ATU 480A on Eestis väga levinud, ei ole uurijad seda põhjalikult käsitletud. Jututüüpi on varem oma uurimustes möödaminnes vaadeldud Risto Järv, Kärri Toomeos-Orglaan, Kristi Salve ja Vaike Sarv. Muinasjutu suur populaarsus ja senine vähene uuritus andiski tõuke selle jututüübi üksikasjalisemaks vaatlemiseks.

Bakalaureusetöö eesmärgiks on kirjeldada muinasjututüübis „Kurat saunas kosimas“ avalduvaid usundilisi elemente ja motiive ning leida seoseid rahvausundi ja jututüübis leiduvate usundiliste elementide vahel. Ma vaatlen jututüübi sotsiaalset ja kultuurilist konteksti ning kirjeldan nende alusel traditsioonikandjate uskumusi ning maailmavaadet. Loo rääkimine on sotsiaalne akt ning muinasjutu rääkimine on tegevus, milles avalduvad konkreetsed väärtushinnangud ja uskumused, mille abil luuakse kultuurilis-sotsiaalset tegelikkust. Mina tõlgendan lugusid vastavalt sotsiaalsetele suhetele muinasjutus, tõmmates paralleele päriseluliste sotsiaalsete suhetega. Oponeerin oma töös laialdaselt levinud arvamusele, et imemuinasjutud ei kajasta kõneleja maailmavaadet ja usundilist tausta. Leian, et arhiivallikate põhjal on võimalik seoseid luua 18. ja 19. sajandi maarahva maailmavaate ja uskumussüsteemi vahel.

Folkloori uurimisel saab materjalile läheneda nii esteetiliselt kui antropoloogiliselt viisil. Esimesel juhul on uurimise tuumaks tekstikriitiline analüüs, teisel juhul konteksti uurimine, mille abil selgitatakse pärimuse kasutusseoseid, tähendust ja funktsiooni (Pentikäinen 1970: 91). Oma töös lähenen ma muinasjuttude uurimisele nii tekstoloogiliselt kui kontekstikeskselt. Püüan leida seoseid arhiivallikate ja muinasjutte rääkinud inimeste elukeskkonna, sotsiaalsete suhete ja usundilise maailmanägemise vahel. William Bascom kinnitas juba 1954. aastal, et iga funktsioonianalüüs eeldab folkloori sotsiaalse konteksti adekvaatset kirjeldamist, mille

koostisosade hulka kuuluvad konkreetsete rahvaluulevormide esituse aeg ja koht, esitajate identiteet ja kuulajaskonna koosnevus, samuti aga ka esitaja ja teksti suhe. Samuti vaadeldakse dramaatiliste ja retooriliste võtete kasutamist esituse käigus, kuulajaskonna osalust jutustamisprotsessis, rahvapärast žanriliigitust ja suhtumist erinevatesse žanridesse. (Bascom 1981: 42) Bascomi ja Viidalepa jaoks on olnud olulisteks folkloori uurimise komponentideks: sotsiaalne kontekst (kes esitab?, kellele?, millal?, kus?, kuulajate reaktsioon), kultuuriline kontekst (folkloori suhted kultuuriga) ning folkloori funktsioonid. (Bascom 1981: 40; Hiimäe 2004: 7-8)

Oma töös otsin vastust muuhulgas järgmistele küsimustele:

1) Missuguseid süžeearendusi leidub jututüübi ATU 480A eesti variantides, mis ei kajastu akadeemilise muinasjutuantoloogia „Eesti muinasjutud I:1 imemuinasjutud“ tüübikirjelduses?

2) Mis rolli täitsid muinasjutud 18. sajandist 19. sajandi keskpaigani eesti talurahva seas?

3) Missuguseid usundilisi elemente leidub muinasjutus „Kurat saunas kosimas“?

Imemuinasjututeooria kontekstis ning empiirilise allikmaterjali analüüsil lähtun jututüübi ATU 480A vaatlemisel peamiselt Bengt Holbeki, Heda Jasoni ja Satu Apo arusaamadest.

Allikmaterjalina olen kasutatud Risto Järve ja tema kaaslaste muinasjutuprojekti raames digiteeritud eesti imemuinasjuttude arhiivtekste Eesti Rahvaluule Arhiivi kogudest. Muinasjutuna on määratletud 183 „Kurat saunas kosimas“ (ATU 480A) Eestist kogutud varianti¹. Varaseim minu käsutuses olev jutt „Vaene laps ja kas“² pärineb Kadrina pastori Arnold Friedrich Johann Knüpfferi³ rahvaluulekogust ja on Järva-Jaani pastor Christian Jacob Glanströmi⁴ poolt kogutud 19. sajandi alguses (vt Lisa 1) (Toomeos-Orglaan 2008: 26). Hilisemaid tekste on suuresti mõjutanud Juhan Kunderi 1885. aastal ilmunud jutt „Vaeslaps ja talutütar“ (Järv jt 2009: 579). Esimene aastase täpsusega dateeritud kirjapanek pärineb 1866. aastast ning on Jakob Hurda poolt kogutud lugu „Poolpäivä ilda sannah kävvä om pat“⁵, mille

¹ Risto Järve andmed seisuga 17. september 2020. aasta.

² EKÜ F 232a 371/3 (281) < Kadrina – A. F. J. Knüpffer < Glanström < Drittes Heft. Lieder, Märchen und Abschriften aus Glanström's Sammlung < 1???. EKÜ F 232d 28/9 (10) < A. F. J. Knüpffer < 1???

³ A. F. J. Knüpfferi muinasjutud on ühed vanimad eesti muinasjuttude üleskirjutustest (Toomeos-Orglaan 2008: 31).

⁴ Christian Jacob Glanström elas aastatel 1752–1825, seega on Glanström oma materjali kirja pannud enne 1825. aastat (Toomeos-Orglaan 2008: 27).

⁵ H R 2, 16/17 (78) < Jakob Hurt < 1866; Laupäeva õhtulhilja on patt saunas käia.

toon näitena Lisas 2. Hiliseim minu käsutuses olev variant pärineb aastast 2014⁶, mille jutustas Setumaalt Värskast pärit Veera Hirsik (snd 1926.a.). Analüüsimiseks valisin neist 56 kõige varasemat varianti. Valiku tegemise aluseks sai lootus, et kõige esimesed variandid annavad rahvausundilist tausta edasi kõige adekvaatsemalt ning neis oli vähem kontamineerunud jututüüpe.

Käesolev bakalaureusetöö koosneb kolmest peatükist. Esimeses peatükis annan ülevaate jututüübist ATU 480A, vaatlen selle tüübisest varieeruvust ja senist uurimisseisu. Selgitan imemuinasjutu mõistet ja arutlen jututüübi žanrimääratluse üle.

Teises peatükis tutvustan muinasjuttude jutustamiseaegset ühiskonnakorraldust ja käitumisnorme. Püüan välja selgitada, kas jututüübi „Kurat saunas kosimas“ alusel on võimalik kirjeldada talupojajühiskonna maailmavaadet ja usundilisi elemente. Lisaks vaatlen eraldi sauna ja kosjadega seotud käitumisnorme ja maagilisi toiminguid.

Kolmandas peatükis tutvustan lähemalt töös kasutatavat empiirilist materjali ning analüüsin tekstidest leitavate usundiliste motiivide kirjeldusi. Eraldi alapeatükkides vaatlen vormellaulu ja -muinasjutu elemente ning muinasjutu vestmise maagilisi tähendusi jututüübi ATU 480A näitel. Kirjeldan jututüübis esinevaid abistajaid ja nende võimalikku tähendust traditsioonikandjatele. Vaatlen eesti rahvausundis leiduvaid ja ATU 480A tüübis esinevaid kaitsemaagilisi motiive. Sellega seoses mõõnan, et eesti rahvausundis esinevate kaitsemaagiliste esemete, rituaalide, tavade ja sõnade spekter on väga lai ning nende kõigi ülevaatlik käsitlemine ei mahu minu töö raamidesse.

Tahaksin siinkohal tänada kõiki, kes mind selle töö valmimise juures aitasid ja toetasid. Suur tänu minu perekonnale, kes minusse järjepidevalt uskus, mind motiveeris ja kirjutamiseks aega ning ruumi võimaldas, Risto Järvele, kes oli abiks allikmaterjali muretsemisel ning Ergo-Hart Västriku, kes andis asjakohast tagasisidet ja suunas teemakohase kirjanduse leidmisel. Kõige suurema tänuavalduse teen aga oma juhendajale Merili Metsvahile suurepärase koostöö, kannatlikkuse, asjakohaste märkuste, soovitude ja konstruktiivse kriitika eest.

⁶ EFA II 59, 381/2 < Setu, Värsk v. – Veera Hirsik < 2014

I Jututüüp „Kurat saunas kosimas“ ATU 480A

I. 1. Jututüüp ATU 480A ja tüübisine varieeruvus

ATU 480A on väga vana jututüüp, mille variante esineb juba 19. sajandi algusest A. F. J. Knüppferi rahvaluulekogus. Jututüüp oli Eestis laialt levinud, ning sellele lisandusid ka kirjanduslikud mõjutused. 19. sajandil on ATU 480A süžeed tutvustanud Juhan Kunder⁷, Martin Sohberg⁸, Harry Jannsen⁹, Oskar Kallas¹⁰ ja Matthias Johann Eisen¹¹. (Järv jt 2009: 579) Kristi Salve sõnul on üleskirjutused 19. sajandi esimesest veerandist Eesti kontekstis haruldased, kuna rahvajutte hakati siin kandis arvestataval määral kirja panema 1870. aastatest (Salve 2006: 328).

Mõistet *tüüp* kasutatakse tihti geograafilis-ajaloolise uurimismeetodi puhul. Meetod võimaldab saada ülevaate folkloorse süžee levikust, sisust ja olemusest. Hans-Jörg Utheri sõnul on ühte tüüpi kuuluvad rahvajutud sisult identsed või vähemalt sarnased ning ajalooliselt sama algupära (Uther 2008: 938, viidatud Metsvahi 2010: 611 kaudu).

Jututüüp „Kurat saunas kosimas“ süžee on Eesti Imemuinasjuttude antoloogias edasi antud järgnevalt:

Võõrasema saadab vaeslapse hilja õhtul sauna. (Tüdruk annab hiirele süüa.) Südaööl tuleb sauna kurat, kes hakkab tüdrukut (oma pojale) naiseks kutsuma. Vaeslaps ütleb (hiire õpetusel), et ta ei saa minna, sest tal ei ole riideid selga panna ning küsib ühekaupa riideesemeid: suurrätti, kleiti, südisärki, kingi, hõbesõlge. Kurat saadab poja asju tooma vormellaulu sõnadega: Jookse, poega, jõua, poega, naise saad, noore saad ... (Jookse, poiga, jorota, poiga ...). (Osades variantides jõuab tegevus välja tõlda istumiseni, siis küsib tüdruk veel kuldpakku jalge alla. Sõitma hakates ärgitab tüdruk koera haukuma ja kukke kirema.) Kui kukk kireb, siis kurat kaob. Koer haugub tüdrukut nähes: „Vaenelaps tuleb, kuld ees, kuld taga!“ Võõrasema on vaeslapse peale kade ja saadab sauna oma tütre. Kui sinna tuleb kurat, siis peretütar (põlgab ära hiire õpetused ning) loeb kõik soovitu ühekorraga üles. (Järv jt 2009: 578-579)

⁷ Kunder, Juhan 1885. *Eesti muinasjutud*. („Vaeslaps ja talutütar“, nr 23).

⁸ Sohberg, Martin 1877. *Jututooja IV*. („Vaene laps ja peretütar, ehk nende kosija vaim“, nr 3, ATU 480A + 327A).

⁹ Jannsen, Harry 1881. *Märchen und Sagen I*. („Wie des Teufels Sohn ein Weib gewann“, nr 13).

¹⁰ Kallas, Oskar 1900. *Lutsi muinasjutud*. („Peretütar ja vaenelaps sauna kütmas“, nr 38).

¹¹ Eisen, Matthias Johann 1894. *Vanad jutud*. („Ann ja Els“, nr 32).

Antoloogias on näidetenä toodud 1876. aastal Kuusalust kogutud lugu „Vaenelaps saunas vihtlemas“ ning 1889. aastal Vastse-Kuustest kogutud „Lina elulugu“. Esimeses jutus on tavapärasest pikemalt arendatud välja stseen, kus vaeslaps väites, et soovib loomadega hüvasti jätta, palub luba kolm korda ümber kodutalu sõita. Tegelik eesmärk on kuke kiremiseni aja viitmine. Erinevates variantides ärgitab vaeslaps loomi häält tegema, mille peale kurat hirmunult kaob. Teises jutus on ATU 480A süžeele liitunud olemuselt lähedane jututüüp „Lina elulugu“ (ATU 1199A), milles linakubu aitab vaeslapsel kuradi käest pääseda, jutustades viimasele üksikasjalikult oma raske eluloo, sel viisil kuke lauluni aega viites. „Lina elulugu“ on olnud populaarne regilaul (ERIA tüüp nr 888), mis oli eriti tuntud Lõuna-Eestis. Jututüübis on motiivina levinud ka kuradi saatmine *naiste tahu* ehk luisu järele, mis on levinud ka omaette tüübina rumala vanapagana muinasjuttudes („Naiste tahu toomine“, ATU 1177**). (Samas: 505-509, 579)

Antoloogias näitena kasutatud tekstid on valitud võimalikult tüübikindlad. Ometi ei anna kaks vaadeldava jututüübi näidet edasi kõiki erinevaid variatsioone, mis selles tüübis esinevad. Arusaadavalt ei ole see ka antoloogia koostajate eesmärgiks olnud, kuna piiratud maht ei lubaks detailsustesse laskuda. Mina siiski vaatlen mõnda erinevat varianti ning püüan sellega edasi anda vaadeldava tüübi mitmekesisust.

Antoloogia näidetes esineb tekst, kus hiir õpetab vaeslast, kuid puudub motiiv, kus teised loomad (*kass, mutt, kukk, koer, konn*) vaeslast aitavad, soovitades viimasel kuradilt riideesemeid ükshaaval küsida ja sellega aega viita. Antoloogia „Lina elulugu“ näites on vaeslapse abistajaks *linatuust*, kuid arhiivallikates leidub abiline ka *leivakoorukese*¹² ja *linaseemne*¹³ näol. Jututüübis „Kurat saunas kosimas“ nimetatakse *sauna* juba tüübinimes, seega on see väga levinud motiiv ning enamasti käsitleb sellistes variantides süžee *sauna* kui *pesemise kohta*. Arhiivallikates leidub aga ka motiive, kus vaeslaps hoopis ketrab saunas, mõnel juhul ka koob kangast vanas mahajäetud majas. Antud juhtudel on kuradi näol tegemist nägusa noormehega, kes aitab vaeslapsel töö ära teha ja püüab tütarlast endaga kaasa meelitada. Kosilase tegelikku olemust mõistab vaeslaps pükste säärest välja ulatuva koerasaba järgi. 1888. aastast on pärit jutt tüdrukust, kes läheb neljapäeva õhtul hilja sauna tööd tegema (ilmselt ketrama). Samas loos läheb tüdruk järgmisel laupäeva õhtul samasse sauna salaja hoopis

¹² H II 29, 739/41 (5) < Võnnu Vastse-Kuuste – Taavid Lätti < 1889

¹³ E 27167/8 < Tartu – August Koger < 1896

tanguputru keetma¹⁴. Tangupudru keetmise motiiv on tunnuslik tüübile Ee 480E* (Järv jt 2009: 580).

Erinevad on ka põhjused, miks vaeslaps hilja õhtul sauna läheb. Valdavalt on sellega seotud vaeslapse raske olukord kodus, kus teda kui teenrit koheldakse ja ta alles pärast kõiki teisi sauna võib minna. Kuid loos „Nõiatud vihtlemise saun ja vaeslabse õinn“¹⁵ saadetakse vaeslaps kurja võõrasema poolt teadlikult *nõiutud sauna* ketrama. Võõrasema soovib võõrastütre surma, kuna viimane on tema tütrest ilusam (ka see on väga levinud motiiv). Jutus kontamineerub veel üks uus motiiv – sõelaga vee toomine. Vaeslaps ei ole nõus kuradile naiseks minema enne, kui see talle sõelaga vett toob, sel viisil aega viites pääseb vaeslaps kuradi käest. 1893. aastast pärineb lugu, kus perenaine samuti vaeslast tappa püüab, käskides tal teha võimatuid töid, näiteks talvel maasikaid korjata¹⁶, mis on sagedane motiiv jututüübis ATU 480 (Järv jt 2009: 496, 577). Levinud on ka variant, kus vaeslaps läheb sauna unustatud (või meelega jäetud) kammi või sõle järele ning leiab eest vihtlevad kuradid, kes teda enam lahkuda ei luba¹⁷. Arhiivallikates leidub ka tekste, kus vaeslapse asemel läheb sauna naisterahvas või perenaine – need lood sarnanevad hoiatusmuistendile, kus keelatakse laupäeval hilja õhtul saunas käia.

Ka kuradi kujutamiseks on kasutatud erinevaid viise. Lugudes varieerub kuradite arv ühest kuueni. Kurat või kuradid saavad enamasti ühe, kahe, nelja, kuue või kaheteistkümne musta hobusega (*sikuga, täkuga*), mille taga on vastavalt loole *tõld* või *troska*. Ühes 1889. aasta loos ilmub sauna ukse taha hoopis *heina sao*¹⁸ ehk heinakuhja kujuline mees ning palub vaeslapsel ennast pesta ja vihelda¹⁹. Sandi saunatamine on üsna tunnuslik motiiv ka jututüübile ATU 480 (Järv jt 2009: 153, 578). Mõnes loos puudub kosimise motiiv, mis asendub tüdrukuks ehk teenijaks kauplemise või palkamise motiiviga. Näitena toon 1894. aastal Halliste kihelkonnast kogutud loo²⁰:

„Vanapagan kaubelnud enesele tüdrukud. Tüdruk küsima: Mis sa mulle palgaks lubad? Vanapagan vasta: sukad, kindad, suka paelad. Tüdruk kaubaga rahul, läinud teenistusse. Vanapagan läinud sauna, käskinud tüdrukud ennast pesema tulla. Tüdruk küsima: Millega ma sind pesen? Vanapagan vasta: Lehma sitaga pead, paekiviga keha! Tüdruk võtnud seepi, vilti, harinud vanapagana puhtaks. Vanapagan tüdrukut tagakiusama; tüdruk lugu kohe emale

¹⁴ H II 29, 182/4 (5) < Põltsamaa Vana-Põltsamaa v. – Tõnu Sander < 1888

¹⁵ H II 33, 762/6 (2) < Jüri < Schumkale' – J. Pihlakas < 1888

¹⁶ E 3545/9 < Rakvere Kohala – G. J. Jürjew < 1893

¹⁷ H II 3, 112/3 (13) < Setu Vastseliina – H. Prants < 1889

¹⁸ Vt ka Valk 1998: 172-173.

¹⁹ H II 28, 486/90 (2) < Maarja-Magdaleena Kudina – Hindrik Ostrat < 1889

²⁰ H III 22, 466/8 (5) < Kroonlinna < Halliste khk. – Ernst Kitzberg < 1894

kaebama. Ema vastu: Ära karda, kui kukk saab kolm korda laulnud, ei voi ta enam midagi teha.“

Lugu jätkub jutu teises pooles saunamehe tütre palkamisega, keda käitudes küll sarnaselt eelmisega, ootab lõpus surm. Antud variandi puhul ei saagi jututüüpi ATU 480A kuulumist päris kindlalt väita, kuna vanapagana tüdrukute kauplemise ja viimase surma motiiv meenutab väga jututüüpi ATU 480. Ühes 1891. aasta jutus²¹ nutab saunatüdruk oma surnud ema taga ja kurat lubab tolle ellu äratada. Tüdruk tunneb kuradi ära tema rauast hammaste tõttu.

Kurat ei ole jututüübis ATU 480A alati pahatahtlik, vastupidiselt on kuradil mitmes jutuvariandis loomuliku tasakaalu taastaja ja õigluse looja roll. Ühes 1889. aasta loos²² täidab vaeslaps sandi soovi teda pesta, tehes vastupidiselt õpetusele seda viha ja seebiga, mitte tuhaga ning kurat kingib vaeslapsele varanduse. Vaeslaps ei pea kuradi kartma ega pääsemiseks üle kavaldama, vaid kurat tasub tema lahkuse eest vabatahtlikult. See variant sarnaneb suuresti jututüübiga ATU 480 „Sandi saunamine“ (Järv jt 2009: 501-502, 578). Sarnane on kuradi käitumine ka 1894. aasta loos „Vaene tüdruk puulpäävä õdagu sannan“²³, kus sõnakuulelik teenijatüdruk saab virkuse ja usinuse eest tasutud. Lugu tõusis arhiivallikatest erilisena esile ning toon selle näitena töö lõpus Lisas 3. 1894. aastal kogutud loos²⁴ esineb kurat musta kassina, kelle vastu vaeslaps teda silitades lahke on. Lugu lõpeb samuti lahkuse eest tasumise motiiviga.

Antoloogia näidistekstides puudub, kuid tüübi seletuses on mainitud ka *naiste tahu*²⁵ toomise motiivi, mis on eristatud omaette tüübina rumala vanapagana muinasjuttudes (ATU 1177) (Järv jt 2009: 579). 1889. aastal Võnnust kogutud jutus²⁶ palub vaenelaps viimases hädas vanapaganal naiste tahu tuua ja kuna see tolle tähendust ei tea, pääseb viimase küüsis. Naiste tahu motiiv esineb ka 1889. aastal Soontaganast kogutud loos²⁷, kus kurat poegade meelitab vaest tütarlast saunast välja tulema ning viimast abistab *maa mütt*²⁸.

Enamasti pääseb vaeslaps kuradi/te käest tervelt ja rikkalt, kuid peretütar ootab valdavalt vastupidine saatus. Surma põhjused varieeruvad. Kord kaob tõld koos peretütreaga maa alla²⁹,

²¹ H III 14, 99/107 (1) < Tarvastu khk. ja v. Tuma t. – Jaan Viira < 1891

²² H II 31, 363/5 (4) < Otepää – Otto Grossschmidt < Miina Märi < Nuustaku < 1889

²³ H II 52, 62/3 (9) < Kanepi Vana-Piigaste v. – Johann Väggi < Otto Nuuma < 1894

²⁴ E 12418/20 (8) < Helme – J. Karu < Liis Karu < 1894

²⁵ Luisk ehk savikivi.

²⁶ H II 29, 739/41 (5) < Võnnu Vastse-Kuuste – Taa vid Lätti < 1889

²⁷ H II 31, 683/6 (1) < Sangaste Soontaga – Peeter Roose < 1889

²⁸ Mulla mutt või mutt.

²⁹ H II 25, 493/9 (2) < Tarvastu – Feldfebel < 1890

kord nülitakse peretütrel nahk seljast ja topitakse õlgi täis³⁰, kord süüakse lihtsalt ära³¹. 1893. aastast pärinevas loos³² pääseb peretütar kuradite käest, kuid iga kord kui ta suu avab, hüppab sealt välja konn (vaeslapsel kullatükk). Teises loos viiakse peretütar põrgusse katlasegajaks ning lõpuks keedetakse ka ise³³. 1895. aasta loos³⁴ jääb peretütar peale pikki vintsutusi põrgus ja sealt koju põgenedes siiski ka ellu.

Kokkuvõtteks leian, et jututüüp ATU 480A on sageli liitüüp, mille tüübi piire on raske määratleda. Eriti lähedane on ATU 480A tüübiga „Vaeslaps ja peretütar“ (ATU 480), kus kahe jututüübi motiivid liiguvad vabalt ühest teise. Nõustun Risto Järvega, kelle sõnul esineb „puhtaid“ jututüüpe harva ning enamasti põimub jutu süžeege erinevaid motiive teistest jututüüpidest (Järv jt 2009: 16).

I. 2. Jututüübi ATU 480A senine uurimisseis

Olgugi, et muinasjututüüp ATU 480A on Eestis väga levinud, ei ole uurijad seda väga põhjalikult käsitlenud. Valdavalt on tüüpi vaadelnud Risto Järv, puudutades teemat mitmes artiklis ja 2009. aastal ilmunud antoloogias „Eesti Muinasjutud I: 1. Imemuinasjutud“. Antoloogia on koostanud Risto Järv, Mairi Kaasik ja Kärri Toomeos-Orglaan Eesti Kirjandusmuuseumi Eesti Rahvaluule Arhiivi kogutud imemuinasjuttude põhjal ning see on esimene teaduslik tüübiantoloogia, andes ülevaate kõigist eesti imemuinasjututüüpidest. Väljaandes on publitseeritud umbes kahekümnendik eesti imemuinasjuttudest. Antoloogia esimeses köites kirjeldatakse muinasjututüüpe vahemikus 300 – 480. Antoloogias on kõiki jututüüpe kommenteeritud ja igast jututüübist on esitatud üks kuni kolm arhiiviteksti. Esimene näitetekst on võimalikult „tüüpiline“ ning teine ja/või kolmas tekst esindab erinevat piirkonda, isikupärast jutustajat, omapärast kontaminatsiooni vms. Jututüüp ATU 480A „Kurat saunas kosimas“ on esitatud näidete „Vaenelaps saunas vihtlemas“ ja „Lina elulugu“ toel. (Järv jt 2009: 14, 18, 505-509, 578-579)

2000. aastal avaldatud artiklis „Vana-aolidsõq jutuq kaasajal – kogumiskogemus Orava külas Siberis“ analüüsib Järv 1998. aastal Siberisse Orava külla väljarännanud eestlaste juurde korraldatud ekspeditsiooni jooksul kogutut. Siberi eestlased Berta Kalamiis (snd 1922) ja Berta

³⁰ H II 29, 348/9 (4) < Tartu – C. K. ja H. S. < 1891

³¹ H II 38, 489/90 (4) < Rakvere – Friedrich Krass < 1892

³² E 3545/9 < Rakvere Kohala – G. J. Jürjew < 1893

³³ H II 55, 77/80 (3) < Karksi Polli v. – J. Hünerson < Miina Rebane < 1895

³⁴ H III 17, 520/32 < Kadrina – V. Rosenstrauch < Karel Aksel < 1895

Hank (snd 1918) jutustavad loo, kuidas südaööl võis saunas Vanapaganat kohata ning informantide sõnul kasutati lugu laste hirmutamiseks või hoiatamiseks, et saunas pesemisega ei või liiga hilja peale jääda (Järv 2000: 98-100). Informantide sõnul räägiti selliseid „vana-aja“ jutte enamasti istjatel³⁵, kus tehti koos tööd (kooti, kedrati) ja oldi õhtul kaua üleval (sammas: 103). Sama süžeed käsitlevad ka Eduard Ober (snd 1956) ja tema ema Olga Kruus (snd 1933), rääkides loo vaeslapsel, kes jõudis tööde ja tegemiste tõttu hilja sauna ning Vanapagana ilmudes sai hiirelt nõu oma soovid ükshaaval esitada. (Sammas: 109-110)

2005. aastal käsitleb Järv artiklis „Sehtjeviiten ja seitse tõdemust. Isikunimedest muinasjuttudes“ teiste tüüpide seas ka muinasjututüüpi ATU 480A. Järv vaatleb, milline on nimede tähtsus uurija jaoks, kuidas juttudes esinevad nimed võivad seletada mitmeid jutu sisu, autentsuse ja levikuga seotud probleeme ning kas teiste rahvaste kohta väljatoodud üldised tendentsid on täheldatavad ka eesti tekstides. (Järv 2005a: 443) Järv tõdeb, et nimesid sisaldavad rohkesti nn tasu- ja karistusmuinasjutud. Ühe näitena on ta välja toonud jututüübi „Kurat saunas kosimas“, kus vaeslapsel ja peretütrel on mitmel korral antud nimi. Järve sõnul tuleneb nime kasutamine sageli tavakõne strateegiast, tarvidusest tegelasi vastandada või identifitseerida, samuti süžee toetumisest endisaegsele muistenditraditsioonile. Kõige põhilisem on Järve sõnul nimede kasutamisel olnud siiski isikute eripärane jutustamisstiil, mis jääb žanrile tunnusliku väljendusviisi nõuete ees domineerima. (Järv 2005a: 549-550, 557)

Kristi Salve ja Vaike Sarv on 1987. aastal ilmunud kogumikus „Setu lauludega muinasjutud“ samuti vaadelnud muinasjututüüpi ATU 480A. Kogumik on jätkuks ENSV Teaduste Akadeemia Keele ja Kirjanduse Instituudi rahvamuusikasektori väljaannete seeriale, milles varemalt on ilmunud „Setu surnuitkud“ I ja II ning „Setu karjaselaulud“. Väljaandes on avaldatud kõik Eesti Kirjandusmuuseumi Eesti Rahvaluule Arhiivi, Keele ja Kirjanduse Instituudi rahvaluulesektori ning Tartu Ülikooli eesti kirjanduse ja rahvaluule kateedri kogus leiduvad setu muinasjutud, mis sisaldavad laule. Kogumikus on kasutatud setu aladelt kogutud looma-, ime-, legendilisi-, novellilaadseid- ja rumala kuradi muinasjutte. Esindatud on 26 laule sisaldavat muinasjututüüpi. (Salve, Sarv 1987: 4, 19, 176)

2006. aastal ilmunud artiklis „Rahvajuttude vahendaja Martin Sohberg“, vaatleb Kärri Toomeos-Orglaan rahvakirjaniku Martin Sohbergi rahvajuttude ja -laulude trükis avaldamist ning analüüsib Sohbergi rahvajuttude rahvaehtsust. Sohberg teenis lisaks rõugepanija tööle elatist raamatute väljaandmisega ning aastatel 1866-1882 ilmus kümme vihikut „Eesti

³⁵ Tüdrukute käsitööõhtud.

jututoojaid“. Kõne all olevas sarjas esineb ka muinasjutt „Vaene laps ja peretütar ehk nende kosija vaim“ (ATU 480A + 327A). Sohberg on juttu kontamineerinud kaks väga populaarset muinasjutusüžeed. Kui tavaliselt lõpevad jututüübile „Kurat saunas kosimas“ (ATU 480A) vastavad teisendid peretütre karistamisega, siis Sohbergi versioon jätkub Grimmide muinasjutust „Hans ja Grete“ tuntud rõõsa piima ja pähkli tuumadega nuumamise ning vanamoori ahju lükkamise motiividega³⁶. Toomeos-Orglaan jõuab tõdemuseni, et Sohberg on oma kirjanduslikus tegevuses lähtunud nii suulisest jututraditsioonist kui ka 19. sajandi kirjandusest. Olgugi, et omaaegne kirjanduskriitika ei pidanud tema jutuloomingut eriti väärtuslikuks, olid tema raamatud rahva seas populaarsed. (Toomeos-Orglaan 2006: 973, 974, 978, 984)

I. 3. Imemuinasjutu allžanri ja jututüübi ATU 480A omavahelised suhted

Richard Viidalepp nimetab imemuinasjutuks juttu, milles esineb imepärase võimetega tegelasi ning imepäraseid ja üleloomulikke sündmusi (Viidalepp jt 1967: 470). Risto Järve sõnul on imemuinasjutt muinasjuttude allžanr, mis oli algselt täiskasvanutele mõeldud mitteusutud lugu, milles kangeline võidab imeliste sündmuste tagajärjel vastase ja tavaliselt ka abiellub (Järv 2004: 278).

Antti Aarne koostatud ja Stith Thompsoni täiendatud rahvajuttude rahvusvahelises kataloogis jagunevad muinasjutud: loomamuinasjutud, imemuinasjutud, novelli- ja legendimuinasjutud, muinasjutud rumalast kuradist ning naljandid ja anekdoodid (Järv 2005b: 52). Tänapäeval eelkõige lastefolkloori kuuluvad imemuinasjutud on endisaegses pärimusühiskonnas olnud enamasti täiskasvanute meelelahutuseks. Satu Apo sõnul on need võrreldes muude rahvajuttudega, nagu naljandid, muistendid, loomamuinasjutud jm, pikemad ja väljaarendatud süžee narratiivid. Imemuinasjutu peategelane on inimene ning jutule on tunnuslik vähemalt ühe imelise elemendi olemasolu ning õnnelik lõpp. (Apo 1986: 17)

Imemuinasjutud moodustavad kõige tuumsema muinasjutuliigi ning selle mõistet on määratlenud erinevad autorid, luues oma muinasjutudefinitsioone. Stith Thompsoni sõnul liigub imemuinasjutt ebareaalsesse, imesid täis maailma, kus ei ole reaalseid tegelasi ega kohti (Thompson 1977: 8). Max Lüthi sõnul on imemuinasjuttudele tunnuslik fiktiivsus, tõeluse ja mittetõeluse koos eksisteerimine, jagunemine mitmeks episoodiks, selge ülesehitus (erinevalt kunstmuinasjuttudest) ning mängulisus (Lüthi 1996: 6-15, viidatud Järv 2005c: 12 kaudu).

³⁶ Vt ka H II 16, 230/8 (5) < Kose – A. G. Eriksohn < 1888

Terminid *muinasjutt* kasutatakse folkloristide poolt sõltuvalt kontekstist erineva hulga materjali hõlmamiseks. Termin võib tähistada igasugust fiktsionaalset rahvajuttu, konkreetsemalt muinasjuttu või veel kitsamalt imemuinasjuttu. Ka imemuinasjuttude kohta on kasutuses erinevad terminid, näiteks inglisekeelses folkloristlikus terminoloogias võib *folktale* tähendada nii rahvajuttu (sealhulgas naljandeid), konkreetsemalt muinasjuttu või kitsamalt imemuinasjuttu. Aarne-Thompsoni kataloogis on imemuinasjutu kohta kasutatud terminid *Tales of Magic*, kuid inglisekeelses terminoloogias on levinud ka *wonder tale*, saksakeelne *märchen* ning *fairy tale*³⁷. (Järv 2005c: 11)

Imemuinasjutud asuvad Aarne-Thompson-Utheri kataloogis numbrivahemikus 300 – 749 (ik *Tales of Magic*). Neis juttudes aset leidvad imelised sündmused on andnud nime ka terminile endale. (Viidalepp jt 1967: 470) Enamik imemuinasjuttudest räägib noore ja vaese kangelase või kangelanna tõusust sotsiaalses hierarhias ning lõpeb abieluga. Jututüüp „Kurat saunas kosimas“ on erandlik ja ei lõpe abieluga. Bengt Holbeki teooria järgi ei kuulu minu vaadeldud tüüp imemuinasjuttude hulka. Tema väitel peaks ATU imemuinasjuttude rühmast välja arvama sinna valesti tüpologiseeritud muinasjutud ja nn lastemuinasjutud (jutud, mis ei lõpe abieluga) ning kaasa tuleb arvata kataloogi teised muinasjutud, mis sisaldavad *imepäraseid* jooni. (Holbek 1987: 160-161, 404-405) Holbeki sõnul kannavad imepärased jooned sümboolset tähendust. Imemuinasjutud lõpevad pärast mitmeid nn sümbolelemente sisaldavaid sündmusi pulmadega või varem häbistavatel tingimustel abiellunud pruutpaari triumfiga. (Holbek 1987: 160-161, 452)

Mina käsitlen oma töös jututüüpi ATU 480A siiski imemuinasjutuna. Leian, et Holbeki imemuinasjutu tunnustest on minu vaadeldavas jututüübis puudu vaid abielu sõlmimise motiiv ja sedagi mitte alati. „Kurat saunas kosimas“ jutu peategelaseks on noor vaene naiskangelane (vaeslaps), kes kohtudes üleloomuliku olendiga (kuradiga) ning sooritades ülesande (riideesemete ükshaaval palumine, kuradi pesemine vms) saavutab materiaalse hüve ja tõusu sotsiaalses hierarhias. Kuigi Eesti muinasjuttude antoloogias on valitud näitena kaks lugu, mis ei lõpe abieluga, leidub minu analüüsitavates variantides mitmeid näiteid, kus vaeslaps siiski leiab kallima³⁸. Mehele mineku motiivita juttudes võib samuti mõtiskleda, et rikkaks saanud neiu ilmselt siiski leidis endale kaasa, olgugi et muinasjutt seda ei kajasta. Alina Oprelianska on ukraina imemuinasjutte vaatlevas artiklis püstitanud küsimuse: „Miks saavutab vaeslaps loo

³⁷ *Fairy tale* ehk eesti keeles *haldjate jutt* viitab haldjatele (ik *fairies*), kuid Stith Thompsoni sõnul ei ole enamikes muinasjuttudes tegelasteks haldjad ning sellekohane seos puudub (vt Thompson 1977: 8).

³⁸ Vt nt H III 20 665/70 (5) < Viljandi Uusna v. – Hermann Nigul < 1894; E 23991/2 (3) < Põlva Navi – J. Molzov < J. Ilda < 1896

lõpus tasu materiaalsel ehk varanduslikul kujul, mitte abielu näol?“ Ta selgitab ukraina tavaõiguse näitel, et perenaisel ja emal oli tähtis roll tütre abiellumise väljavaadete kindlustamisel. Kuna naine hoolitses majapidamise ja loomade eest, siis sai ta piima ning liha müügist tekkinud tulu endale. Seda raha kasutati lisaks muule ka tütre kaasavara ehk veimevaka valmistamiseks. (Oprelianska 2021: 24-25) Ka Eestis on see fakt vaeslapse muinasjuttude kontekstis oluline, kuna mehele saamise tingimuseks oli tütarlapsel kaasavara ning emata vaeslapsel see puudus. Seega võib väita, et materiaalne hüve kaasavara näol võrdub abiellumisega.

Heda Jason (1988: 10) on ATU 480A sarnase jututüübi määratlemiseks kasutanud Rina Drori (1977) kasutusele võetud allžanri nimetust tasu- ja karistusmuinasjutt (ik *reward and punishment tale*). Jututüüp ATU 480A järgib tasu- ja karistusmuinasjuttudele omast liitstruktuuri ehk vastandavat parallelismi. Juttudele on omane kahe sarnase olukorra esitamine, milles jutu esimeses pooles tegutseb positiivne kangeline kõlbeliselt õigesti, teises pooles negatiivne kangeline aga valesti. (Järv 2009: 577) Tasu- ja karistusmuinasjuttudes kannab üks peategelane positiivse tegelase rolli (vaeslaps sooritades heateo või olles lahke) ning teine negatiivse tegelase rolli (peretütar, kes on oma olemuselt kuri ja laisk). Selles allžanris on juttudel ühe peategelase asemel kaks paralleelset nais- või meespeategelast ning nende eesmärgiks ei ole abiellumine, vaid materiaalse varanduse või muude hüvede omandamine. (Jason 1988: 10) Eelnevalt vaatlesin ukraina imemuinasjuttude näitel veimevaka kui materiaalse hüve ja abiellumise seost ning jõudsin järeldusele, et neid on võimalik käsitleda ka võrdsetena, kus üht ei tule teiseta.

Jututüüp ATU 480A on tekitanud vastuolulisi arvamusi ka žanripetsiifika pinnalt. Ülo Valk väidab, et eesti rahvausundi uurimisel on keskseteks usundilist infot edastavateks žanrideks muistendid, isiklike üleloomulike läbielamiste kirjeldused ehk memoraadid ning uskumustead. Muinasjutud on tema sõnul rahvausundi uurimiseks ebausaldusväärne allikas. Samas tõdeb ta, et on rahvajutte, mille žanripiirid on ähmased ning mida võib ühtaegu liigitada nii muinasjutuks kui muistendiks. (Valk 1998a: 15-16) Antti Aarne kataloogis leiame sarnase süžee ka usundiliste muistendite alt (Aa S 31). Seega on ATU 480A näol tegemist hägusate žanripiiridega muinasjutuga. Ajalooliselt on muistendit ja muinasjuttu eristatud nende tõeväärtuse põhjal, kuid Metsvahi sõnul on muistend ja muinasjutt sarnaselt „oma keskkonna produkt ja isegi juhul kui ta süžee või motiivid ulatuvad tagasi antiikaega, ei oleks teda edasi räägitud, kui ta poleks puudutanud oma jutustamiskeskkonna inimeste aktuaalseid probleeme, muresid ja lootusi“ (Metsvahi 2010: 613). Nõustun Metsvahiga ja leian, et jututüüp „Kurat

saunas kosimas“ on muistendlik muinasjutt ning sisaldab kahtlemata usundilisi elemente ja motiive ning on rahvausundiliste elementide ning maailmavaate analüüsimiseks kohane.

Olgugi, et Bengt Holbek ei klassifitseeri jututüüpi „Kurat saunas kosimas“ imemuinasjuttude hulka ning Ülo Valk leiab, et see ei ole usundilise info saamiseks objektiivne allikas, leian ma, et tegemist on imemuinasjutuga ning jututüübi erinevad variandid omavad usundilist teavet. Minu analüüsitav arhiivmaterjal lubab seda väita. Jututüübis on esindatud imepärane motiiv üleloomulike abistajate kujul ning hüvede saavutamine materiaalse ja sotsiaalse tõusu näol. Samuti leian, et jututüübi žanripiirid on hägused ning selle süžee võib esineda nii muistendites kui muinasjuttudes.

II Talupoja ühiskonna sotsiaalne taust, maailmavaade ja käitumisnormid

II. 1. Sotsiaalne taust

Mõistmaks sotsiaalseid- ja majanduslikke suhteid ning väärtussüsteemi ja uskumusi, mis eesti rahvamuinasjutte pajatavaid inimesi ümbritses, on vaja avada tausta kogu tolleaegse ühiskonnakorralduse ja eluviiside kohta.

18. ja 19. sajandil oli ühiskond põllumajandusele orienteeritud ning üle 90% elanikkonnast moodustas talurahvas. Eesti- ja Liivimaa talupojad olid sunnismaised pärisorjad, kelle üle valitses väikesearvuline kõrgkiht. Talupojad olid kinnistatud kindlale maa-alale ning neil puudus õigus liikumisvabaduseks ja elukoha valikuks. Nad elasid mõisa valduses ja omanduses olevates taludes ning nende kasutamise kaasnemisid lisaks taluperemehe rollile ka rasked kohustused andamite ja teokoormiste näol, mille suuruse üle otsustasid mõisad. Metsvahi sõnul oli talu näol tegemist käitisega, mida majandasid peremees ja -naine koos, kasutades tööjõuna ka lapsi, sulaseid ja teenijaid“ (Metsvahi 2021: 166-167) Selline feodaalne ühiskonnakord tekitas suuri varanduslikke lõhesid, mida illustreerivad eriti selgelt muinasjutud vaeslastest. 19. sajandi keskpaigast alates hakkas tekkima ka talupoegade varanduslik kihistumine, andes ainet populaarsetele kratimuistenditele (vt ka Valk 2008: 57-73).

Nagu juba mainitud, olid ühiskonna liikmete võimalused, vajadused, maailmavaade ja kogemused erinevad. Kui kõrgkihid ühiskonnas väärtustasid ametlikku religiooni, usulisi kombetalitusi, maavaldusi ja jõukust, siis külaelu oli lihtne, loomulik ja looduslik. Seal toimus vastastikune koostöö ja abistamine, toimus sotsiaalne kontroll ning järgiti kindlaid traditsioone. Talupoegade ühiskondlik ja tootmistegevus sõltus suuresti looduskeskkonnast ja selle rütmidest. Aega arvestati tsükliliselt ja ruumi paikkondlikult, hõlmates küla vahetu ümbruse ja külakogukonna. (Vunder 2008: 66-67) Külaelule oli omane pereelu ja välismaailma põimimine, kus ei keskendunud individile, vaid teiselt, majanduslikult ja varanduslikult seotud rühmale. Naabrite eludega oldi kursis, kuna suletud ühiskonnas pidid inimesed teadma, kellega nad kokku puutusid, vastasel juhul oli tegemist võõraga. (Jaago, Jaago 1996: 108)

Talupoegadele omasele rahvausundile sekundeeris ametlik luteri usk. 13. sajandist alates oli Eesti- ja Liivimaa saksa kultuuri ja kristluse mõjuväljas. Vaimulike peamiseks ülesandeks oli talupoegade distsiplineerimine ja seadusekuulekaks kodanikuks kasvatamine. Talupojad pidid omandama kristlikud hoiakud ja käitumisreeglid katekismuse tekste pähe õppides. 18. sajandil hakkas levima pietism, mis ootas talurahvalt kristliku õpetuse sisu mõistmist ja teadlikku pattudest hoidumist. Kuulekuse nõue asendus isikliku vastutustunde kasvatamisega, mida püüti

saavutada mõistete „au“ ja „häbi“ juurutamisega kristliku moraaliõpetuse kontekstis. (Metsvahi 2021: 166)

Külaühiskonnas olid rahvakultuuri kandjaks üldrahvalikud pühad (jaanipäev, jõulud jt), rahvalik kristlus, suuline pärimus, käsitöölooming jms. Talurahva folkloorset kultuuri anti edasi põlvest põlve. Rahvakultuur oli valdavalt linnas ja mõisas viljeldavast kõrgkultuurist küllaltki isoleeritud. Metsvahi sõnul „ei arvestanud Rootsi kirikuseadus ega ka kohalikud õigusaktid talupoegade eluilma ja maailmanägemisega, sest neid lihtsalt ei tuntud piisavalt. Vahemaa talurahva ning kõrgemate, saksa soost ühiskonnakihtide maailmanägemise vahel oli märkimisväärne.“ (Metsvahi 2020:734)

18. sajandil oli mõisnikul igakülgne mõjuvõim talupoja elu üle, erandiks ei olnud ka abiellumine ning pereplaneerimine. Ühelt poolt soosisid mõisnikud perede tekkimist, mis andis neile lisa tööjõudu, teisalt piirati seda erinevate piirangute seadmisega. (Metsvahi 2021: 170-174) Mõisnik oli kõikvõimas, kes võis talurahvast omatahtsi paari panna, lapsi mõisa teenijaks võtta, inimesi ümber asustada, naisi rasestada ja hiljem vägisi mõne talupojaga abielluma sundida.

Naistel ja meestel olid talus oma vastutusvaldkonnad. 18. sajandist 19. sajandi keskpaigani oli üsna levinud praktika, et lesestunud taluperemehed enne ametliku leinaperioodi lõppu taas abiellusid. (Metsvahi 2021: 194) Selline oludest tingitud kiire peremudeli ümbermängimine võis põhjustada alaealistes lastes võõristust ja ebakindlust, teisalt võis uuel perenaisel olla raske omaks võtta võõraid lapsi ning see kokku lõi aluse vaeslaste ja kurjade võõrasemade muinasjuttude levikule. Naisel oli talus tähtis roll naisteenijate palkajana, loomade talitajana, söögi tegijana ja laste eest hoolekandjana. Mõnel juhul võis naine mehest ka varaliselt üle olla. Nimelt jäi naise kätte kogu pulmades kogutud ja andide eest saadud raha ning kodust kaasa antud kaasvara (sealhulgas kariloomad). Samuti majandas perenaine kogu karjast (piim, vill, liha) saadava tuluga. Talu raudvara³⁹ kuulus aga mõisnikule ning seega võis perenaisel olla rohkem vara kui peremehel. (Metsvahi 2021: 196) Eelpool kirjeldatud varanduslikud vahekorrad võisid anda alust agressiivsetele ja võimukatele võõrasemadele ja vaguratele ning allaheitlikele isadele jututüübis ATU 480A.

Olgugi, et talurahva elu ei olnud kerge ja vaba aeg oli piiratud, moodustas talupojaühiskond kindlas ajas, ruumis ja sotsiaalses kontekstis iseloomuliku ja mitmekesise kultuuri. See avaldus

³⁹ Loomad, mööbel ja maaharimiseks vajalikud tööriistad, mille pärustalupoeg sai mõisalt ning kuulusid mõisnikule (Metsvahi 2021: 167).

nii ühiskonna materiaalses olustikus kui ka sotsiaalsetes suhetes ja institutsioonides. Ühiskond oli allutatud terviklikule süsteemile, mis hõlmas nii majanduselu (ressursside kasutamine, jaotus ja vahetus, tootmissüsteem, tööjaotus, vastastikune abistamine), sotsiaalsete suhete korraldust (sugulus-, abielu- ja peresuhted, tööjaotus pereliikmete vahel) kui ka väärtussüsteemi (grupisisene identiteet, tavaõigus, moraal, religioon). (Vunder 2008: 66)

Kokkuvõtvalt oli 18. sajandist 19. sajandi keskpaigani talurahva vabadus ja võimalused piiratud ning allutatud igakülgsele mõisnikule. Ühiskond jagunes ülemateks ja alamates ning kultuurilisi kokkupuutepunkte oli vähe. Ristiusu elemendid sulandusid rahvausundisse ning levinud oli vagadusele ja kuulekusele manitsev suhtumine.

II. 2. Kas jututüübi ATU 480A alusel on võimalik kirjeldada talupojajärgset maailmavaadet ja tegelikkust?

Agraarühiskonna maailmakäsitlus kujutas endast sulamit maagilis-mütoloogilistest kujutlustest ja uskumustest ning rahvalikust kristlusest. Ajastut iseloomustas sotsiaalse elu kihistumine, mis moodustas opositsioonipaare: rikkad – vaesed, valitseja – alluv, vabadus – sundus. Sellised vastuolud põhjustasid nii maailmatunnetuses kui kultuurilistes väljendusvormides kontraste, piiranguid ja võitlust. Usundilised ettekujutused, maagia, rituaalid ning rahvalik kristlus aitasid tegelikke vastuolusid leevendada ja rahval iseennast ja oma maailma mõista ning oma tegevusi ja arusaamasid põhjendada. (Vunder 2008: 68)

Järgnevalt vaatlen erinevate folkloristide käsitlusi, mis puudutavad muinasjuttude, traditsioonikandjate reaalse elu ja nende uskumuste vahelisi seoseid ning seostan neid jututüübiga ATU 480A.

Jutupärimus saab ainekandja ümbristusest, neile huvi pakkuvast või nendega juhtunust. Pärimus läbib n-ö sotsiaalse kontrolli, mille tõttu kandub põlvest põlve edasi vaid see repertuaar, mis pärimusrühma jaoks oluline ja eluline on. (Jaago, Jaago: 36) Jututüübi ATU 480A populaarsust saab samuti selgitada sellega, et jutu süžees tervikuna või seal leiduvad elemendid kõnetasid kaasaegseid ja olid neile tähtsad. Jutustajate elutingimuste, keskkonna ja nende poolt räägitud muinasjuttude vahel oli tihe side. Holbek väidab, et jutustaja identifitseeris end teataval määral loo peategelasega. Olulised tunnusjooned jutustaja elus tõusid esile ka tema juttudes. (Holbek 1987: 182) Viidalepp täiendab, et lisaks endisaja olustiku kirjeldamisele peegeldavad muinasjutud ka tolleaegset maailmavaadet ning uskumusi.

Imemuinasjuttudes on säilinud mitmesuguste muistsete usuliste kujutelmade kajastusi, mille aluseks on animism⁴⁰ ning usk maagiasse ja sõnajõusse. (Viidalepp jt 1967: 471)

Satu Apo arvates tuleb imemuinasjuttude ja nende jutustajate kultuurilise tõelisuse suhet uurides hoiduda otsestest ülekannetest. Imemuinasjutud on ainult imelisust ja ebareaalsust kujutavad meelelahutuslikud fantaasiad, milles esinevad argipäevale mittevastavad fantastilised sündmused toovad traditsioonikandjate igapäevaellu pelgalt vaheldusrikkust. Teisalt möönab ta, et reaalne elu võib muinasjutte siiski mõjutada. Neis võivad kajastuda nii igapäevaelust pärit hoiakud ja hinnangud inimeste ja olustiku kujutamisel kui ka jutustajate ja kuulajate soovid ning hirmud. (Apo 1986: 179, 192-193)

Bengt Holbek väidab, et imemuinasjutt kui sümboltekst on tihedalt seotud reaalse maailmaga. Jutustajate ja kuulajate elutingimuste ning juttude maailmade vahel eksisteerivad tihedad sidemed. Sümbolmuinasjutud vihjavad tõelisele maailmale imeliste nähtuste, sündmuste ja objektide kaudu. Holbek ei otsi algtähendusi, vaid imepärase elementide tähendust traditsioonikandjale. Maailm, mida imemuinasjuttudes kujutatakse, ei peegelda otseselt reaalselt maailma, vaid jutustajate ja kuulajate arusaama sellest, milline see võiks olla. (Holbek 1987: 404-406, 594) Muinasjuttude peakangelaseks on tihti ühiskonna madalamate kihtide esindaja (jututüübis ATU 480A vaeslaps) ning Holbeki sõnul peegeldasid need vaeste inimeste igapäevaelulisi kogemusi. (Samas: 182) Ta nõustub Max Lüthiga, et muinasjutud sisaldavad müütilisi motiive ning jäänukeid iidsetest kommetest ja uskumustest, kuid selgitab, et nende transpitsioon muinasjuttudesse röövib neilt tõelisuse, sügavuse, konkreetsuse ja nüansid (samas: 325). Holbeki sõnul on muinasjutu-uurijad muinasjutu teket ja levikut käsitledes seni alahinnanud usundi rolli. Üheks tähtsamaks tunnuseks muinasjuttude algupära ja leviku ajaloos on religioosse uskumuse alge. Euroopa muinasjutud, eriti need, mis on avaldatud tänapäeva kogumikes, on kaotanud enamuse oma usundilistest elementidest. (Holbek 1987: 195-196)

Wesselski oli veendumusel, et muinasjutud, mis eelnevalt olid müüdid ja legendid, tekkisid idas. Muinasjutud tekkisid neist alles läände levides, kus neid ei usutud. Rörich nõustub geograafilise eristumisega: „mida kaugemale läände, seda suurem ratsionaalsus ja uskumatus; mida kaugemale itta, seda suurem ettekujutusvõime ja usk“ (Wesselski 1931; Rörich 1956: 182, viidatud Holbek 1987: 196 kaudu).

⁴⁰ Usk loodusobjektide, nähtuste ja olendite hingestatusesse, kusjuures eeldatakse, et eksisteerivad individuaalhinged (Kulmar 2000: 15).

Mitmed teisedki uurijad arvavad, et müüdid ja muinasjutud on omavahel seotud. Muinasjutte peetakse ka rituaalide suulisteks vasteteks. Alfred Winterstein, kes on uurinud tütarlaste puberteediriituseid muinasjuttudes, selgitab, et varastes ühiskondades oli puberteediriituste muster läbivalt sama. Noor tüdruk eraldati perekonnast (eriti isast ja perekonna meesliikmetest) ning saadeti üksikusse onni või majja. Ta ei tohtinud puudutada maad ega minna päikese kätte. Majas oli ta ühe vanema naise hoole all, kes tutvustas talle seksiga seotud teemasid. Tütarlaps tegeles valdavalt õmblemise, ketramise vms naiste ülesannetega. Tüdruk pidi läbima julguse- ja vastupidamise katse ning oma pagenduse lõpus uuestisündi sümboliseerivad riitused ja oligi valmis seksuaaleluks. Winterstein on arvamusel, et mitmed muinasjutumotiivid on üle võetud sellistest riitustest. (Winterstein 1928: 239, viidatud Holbek 1987: 237-238 kaudu) Sarnaselt puberteediriituse tütarlapse eraldamisega peab vaeslaps ühes ATU 480A variandis⁴¹ käima tühjas majas kangast kudumas, teises aga ketramas⁴²: „*et aga ketramine tõiste rahu ei rikkuks, pandi teda üksi päine ühte majasse kedrama, kus tüdruk igavuses ja kurbuses terve talve istus ja ketras*“. Järgneb kuradiga kohtumine kui julguse- ja vastupidamise katse. Uuestisündi ja seksuaaleluks valmisoleku riitust markeerivad vaeslapse varanduse saamine ja sel viisil sotsiaalses ja materiaalses hierarhias tõusmine. Ma ei väida, et jututüübi ATU 480A erinevad variandid just otse neid rituaale kirjeldavad, aga sarnane vanem kihistus kaugemast minevikust on siiski aimatav.

Propp ja Meletinskij uskusid samuti, et muinasjutud kasvasid välja müütidest. Kui müüdid tegelevad elu ja surma vastandamisega ning inimgrupi saatusega, siis muinasjutu kangelane ületab fundamentaalse vastuseisu oma elus, vabanedes oma sünni staatusest. Paljud arhailised muinasjutud, kaasa arvatud jututüüp ATU 480, on loodud sarnase nn müüdilise koodi järgi (ik *mythical code*). (Holbek 1987: 239) Jututüübi „Kurat saunas kosimas“ süžees pääseb peategelane vaeslapse staatusest.

Imemuinasjuttudes esinevaid imepäraseid elemente võib pidada ka metafoorideks. Näiteks mitmes ATU 480A variandis võib kurat olla metafoor halvale või mittesümpaatsele kosilasele, kelle lähenemiskatsed tagasi lükatakse. Sellele käsitlusele aga oponenteerib Holbek, kelle sõnul imepärsed elemendid muinasjuttus on sümbolised mitte metafoorsed. Metafoor on erinevates folkloorižanrites kasutatav värvikas ja efektiivne viis sõnu seada, kus tähendus antakse edasi kaudselt, mitte otseselt, sümbol aga viitab tähendusele. Sõnad omasid pärimuslikes kogukondades suurt mõju ning Holbeki sõnul ei saa olla kahtlust, et metafooride tähendus oli

⁴¹ H II 16, 230/8 (5) < Kose – A. G. Eriksohn < 1888

⁴² H Gr. Qu. 85/8 (1) < Rakvere Kaarle v. – Johann Volde < 1889

antud kogukonnale mõistetav ja arusaadav. Sümbolid aga annavad sõnade asemel edasi tundeid. Jututüübi ATU 480A näitel ei pruugi me teada, kes või mis on jutustuses vaeslast saunas külastav kurat, aga me tunneme, et ta on ohtlik ja hirmus. Holbeki sõnul funktsioneerivad sümbolid muinasjuttudes just sel viisil. Sümbolid annavad edasi elavaid emotsionaalseid muljeid, kuid need muljed viitavad olenditele, sündmustele ja haruldastele nähtustele tegelikus ehk „meie“ maailmas. Pärimuslikud kogukonnad teadsid muinasjuttude „imepärase elementide“ taha peidetud tähendusi. (Holbek 1987: 408-409) Sarnane on ka Lüthi käsitus, mille kohaselt esinevad üleloomulikud olendid ja objektid muinasjuttudes tavaliste inimeste ja objektidega ühel tasemel – puudub hirm üleloomuliku ees. (Holbek 1987: 324)

Jututüübi ATU 480A süžee käsitleb vaeslapse neiuikka üleminekut ning nii täisealiseks saamine kui kaasa valimine on traditsioonikandjate reaalne maailm. Reaalses elus kui muinasjutumaailmas kehtivad teatud kujutelmad inimestele omasest käitumisest, hoiakutest ja eluviisidest. Suuline pärimus peegeldab oma aja soorollikäsitlust, mille tõttu võiks seda vaadelda osana sümboolsest süsteemist, mis tugineb valitsevatele soorollidele ja sugudevahelistele suhetele ning uuendab neid. Rollistereotüüp andis võimaluse lähikondsete käitumist kontrollida. Muinasjuttudes keskendutaksegi tihti naise moraalsusele. Vastandite kaudu, nagu vaeslaps *versus* peretütar, luuakse pilt sellest, milliseid nõudmisi naisele üldiselt esitatakse. (Toomeos-Orglaan 2001: 222)

Kokkuvõtteks leian, et jututüübi ATU 480A abil saab kirjeldada talupojajühiskonnas esinevaid usundilisi ja maailmavaatelisi aspekte ning jäänukid vanadest siirderituaalidest võivad olla muinasjutus põlvest põlve edasi kandunud.

II. 3. Saunaga seostuvad käitumisnormid ja kaitsemaagia

Muinasjututüübi „Kurat saunas kosimas“ tegevus toimub enamasti saunas. Tänapäevaks on sauna põhifunktsiooniks pesemine ja lõõgastumine, kuid 18. ja 19. sajandil oli selle kasutus ja tähendus inimeste jaoks palju laiem. Saunaga seostus mitmeid käitumisnorme ja reegleid, mille rikkumine ei olnud aktsepteeritav. Saun oli väga oluline ruum, kus lisaks vihtlemisele ja pesemisele ka ravitseti ning saunaga seostati erinevaid üleloomulikke vaime (nt *sauna kaitsevaim* jt). Saunal oli tähtis roll kesketes inimelus ette tulevates üleminekuriitustes nagu sünn, täisikka jõudmine, pulmad, sünnitus ja suremine. (Paulson 1997: 124)

Saun oli puhas ja püha paik, kuhu väidetavalt kummitused ega kuradid ei tohtinud tulla. Talurahvas võrdles sauna kirikuga, kus esimeses pesti maha mustus, teises patud. „Ometi tülitand pimedail talveõhtuil saunas üheskoos ketravaid ja lobisevaid tüdrukuid küll

libahundid, küll külmingad, küll kuratki pahatihti, ka oma küla poisid määritud nägudega ja kaigastega kollitelnud aina tüdrukute hirmuks akna taga“, selgitab Oskar Loorits (1998, I: 78).

Saunapäevaks on Eesti alal olnud valdavalt laupäev, neljapäev, mil sauna köeti pigem ravitsemise eesmärgil (nn nõiasaun), ning mõnel pool reede. Jututüübis ATU 480A on saunas käimise ajaks märgitud valdavalt laupäeva õhtu, seda 32 variandis, kahes variandis neljapäeva õhtu ja 21 variandis jäetud määramata. Teisalt hoopis hoiatati laupäevase saunas käimise eest. 1889. aastal on Ahja vallast kogutud muinasjutt⁴³, mis manitseb: „*Kes laupäeva õhtu saunas käib, see pesevat ennast verrega; aga reede õhtune pesemine olevat risti veega pesemine*“. Teine lugu⁴⁴ hoiatab sarnase eest: „*Kes polpäeva õhtu perän päeva vihub se vihub verrega*“. Tegemist on ka Eestis laialt levinud vanasõna ja hoiatusmuistendi süžeeaga, mida toitis uskumus, et kuradid käivad laupäeva õhtuti peale inimesi saunas vihtlemas.

Kõige levinum tava oli, et saunas tuleb käia enne pimedat. Kriitilisel ajal oli oht sattuda kurjade jõudude meelevalda, seega peeti eriti halvaks sauna jäämist peale keskööd. Esmalt käisid saunas mehed, seejärel naised ning viimasena oli saun mitmesuguste üleloomulike olevuste päralt, kes end seal pesid või hiliseid saunalisi kimbutasid. Rahvausu kohaselt võisid sauna külastada mitmesugused kristlik-sünkretistlikud olendid, näiteks pühakud, inglid, Maarja Jeesusega ning koguni Jumal ise, samuti saunakollid ehk tondid, vanapaganad ja kuradid. Neile jäeti pärast saunas käimist vihad ja muud vajalikud saunatarbed lavale ning loodeti nende õnnistust. (Paulson 1977: 125) Looritsa sõnul pidi see, kes viimaseks jäi, pesema sauna tuleva külminga selga (1998, I: 79). Jututüübi ATU 480A kõigis sauna motiivi sisaldavates variantides on tegemist hilisõhtuse või lausa öise saunas käimisega.

Oluline oli ka enesetunne, millega sauna mindi. Sauna pidi minema heas ja lahkes meeleolus. See oli puhas ja püha paik, kus ei tohtinud vääriti käituda – teha, rääkida ega isegi mõelda halba. Rahvausu kohaselt oli saunal *vägi* ja *hing*, mille avaldumisvormiks oli peamiselt *leil*. Sauna astudes oli kombeks nii sauna, leili kui ka teisi saunasolijaid teretada ning lahkudes saunavaimet tänada. Saun oli animatistliku⁴⁵ maailmavaate järgi elav olevus. Saun võis kuumadelt kerisekividelt tõusva leiliga anda inimestele tervist ja tugevust, kuid ka karistada

⁴³ H II 33, 575/6 (2) < Samara < Võnnu, Ahja v. – Johanna Kuusik < 1889

⁴⁴ H III 9, 519/20 (5) < Märt Kõdar < 1889

⁴⁵ Arvatavalt esiaja (arhailise) usundikihi varaseim aste, mis eeldab usku üleüldisesse elususse ja kogu loodust täitvasse ebaisikulisse väesse. Animatismis puudub veel ettekujutus üksikhingedest. Animatismist kasvab välja animism. (Kulmar 2000: 14)

haigusega neid, kes õiget „saunakorda“ ja vastavat kombestikku rikkusid. (Paulson 1997: 124-125)

Saun oli seotud ka erinevate kaitsemaagiliste protseduuridega. Levinud oli tütarlaste rituaalne mehelevihtlemine. Seda sooritati nii imikute kui täiskasvanud neidudega ning läbiviijateks olid enamasti tütarlapse või neiu vanemad. Neidude puhul kasutati vihtlemisel lisaks tavalisele kasevihale ka hundi- või rebasesaba, millel arvati olevat maagiline mõju. Hundi- või rebasesabadega vihtlejaks oli nõid või tark, kes tegevuse juurde ka loitsis. Loitsudes sooviti kiiret mehele saamist, kuid ka seda, et tütarlaps oleks austamist vääriv, noormeestele meeldiv, töökas, virk ega omaks negatiivseid omadusi. (Habicht 2008: 106) Seega oli saun ka koht, kus eriliste kommetega tähistati tütarlapse neiuikka jõudmist, millega kaasnes ka täiskasvanu riiete, muuhulgas seeliku kandmise õigus. Jututüüpi ATU 480A läbib motiiv, kus vaeslaps küsib kuradilt järgemööda riidesemeid, sealhulgas seelikut. Seda võib käsitleda siirderiituse jäänukina, kus tüdrukust saab ülekantud tähenduses naine.

II. 4. Kosjad

Ülo Tedre väidab, et Muinas-Eesti varafeodaalses ühiskonnas osteti või „tõmmati“ meelepärane tütarlaps enesele naiseks. Abielu sõlmiti eeskätt vanemate kokkuleppel, noortel enamasti sõnaõigust ei olnud. (1973: 9-11) Tõmbamist ehk röövimist ei saa siiski pidada normaalseks ega valdavaks naisevõtuvuvisiks. See ei ole olnud legitiimne abielu sõlmimise vorm, vaid väljastumine kehtivate normide vastu. Tõenäoliselt oli neiu äraminek vastu tahtmist haruldane, sagedamalt juhtus „pruudirööv“ kokkuleppeliselt. Selline „rööv“ võimaldas eirata teatud reegleid, näiteks neiu *tõmmati* tema nõusolekul, kui ei saadud vanemate luba. *Tõmbamisega* võidi mööda hiilida ka korralike pulmade korraldamisest, kui see jõukohane ei olnud. (Järs 1993: 11-12) Aja jooksul omandasid noorte soovid siiski suurema tähtsuse ja oluliseks said noorte suhtlemised külapidudel, ehalkäimisel⁴⁶, õitsilkäimisel⁴⁷ ja muudel kokkutulekutel. Ehalkäimine toimus üldiselt neljapäeva ja laupäeva õhtutel, samadel nädalapäevadel käidi ka kosjas. Hilisemal ajal, kui komme oli taandumas, asendus neljapäev pühapäevaga. (Tedre 1973: 9-11)

⁴⁶ Ehalkäimine tähistab üle maa tuntud noormeeste kommet käia suviti tüdrukute juures ööd veetmas (Tedre 1973: 9).

⁴⁷ Õitsilkäimiseks nimetati hobuste ja künnihärgade ühiskarjatamist, millega kaasnes poiste ja tüdrukute ühine öine õitsitule ümbermängimine ja naljatlemine ning lõpuks paarikaupa ühismagamine (Tedre 1973: 14).

Eesti pulmakombestikus oli peigmees kosjades ja pulmades valdavalt passiivne tegelane, keda esindas isamees, tavaliselt mõni sugulane (samas: 18). Jututüüp ATU 480A kinnitab seda reeglit, kus enamikes variantides on kosjaks vanapagana ehk kuradi poeg, keda esindab tema isa, võttes ette kogu rääkimise. Kosjas käidi enamasti neljapäeva, varasemal ajal ka teisipäeva ja laupäeva õhtul. Vaadeldava jututüübi 34-s variandis on märgitud tegevuseks laupäeva õhtu, kahel korral neljapäeva õhtu ning 20-l korral jäetud määramata. Ometi on määramata päevaga lugudes süžee algatajaks sauna minemise motiiv, seega toimub enamikus neist tegevus tõenäoliselt üldistel saunapäevadel, milleks olid neljapäev ja laupäev.

Kosjas käidi õhtusel ajal, enamasti pimedas ning ratsa. Hilisematel aegadel käidi kosjas juba saani ja vankriga, kosjahobune oli valdavalt täkk, kes oli ehitud kellade ja kuljustega. Kosja sõitsid enamasti ainult isamees ja peigmees, hilisemal ajal on sõitjate arv suurenenud. (Tedre 1973: 19) Jututüübis ATU 480A on tegevuse alguseks samuti hiline õhtu. Vähemalt ühes jutus⁴⁸ on mainitud ka vanapagana saabumist kella helina saatel, mida võib samastada kosjakellade motiiviga. Kosjasõiduki ette rakendati talu kõige äkilisem täkk, selle puudumisel ruun. Täkuga sõit pidi head lasteõnne tooma. Oluline oli ka hobuse värvus, kosjatäkk pidi ideaal-juhul olema valge, kuid kindlasti ei tohtinud ta olla must. Musta hobusega ei sobinud kosja sõita, kuna siis arvati edasine elu õnnetu tulevat. (Eisen 1931: 15-16) Folklooris omistatakse kuradile tihti musta värvust, ka jututüübi ATU 480A variantides on mainitud kosilase saabumist musta hobuse või tākuga (tākukudega), mis on tõenäoliselt rõhutanud kosilase pahaendelisust.

Kosilastel oli kaasas obligatoorne viinapudel, sageli kaks. Lisaks tavalisele viinale oli kombeks tuua nn kosjaviin, mis oli põletatud suhkruga punaseks värvitud. Lisaks võisid kaasas olla värsked sai ja õlleankur, kuid kohustuslikuks olid kosjakingid ja käsiraha. (Tedre 1973: 19-20) Mõrsja pidi peiule ka vastukingitusi tegema, sageli olid nendeks kindad, mis sümboliseerisid oma käe andmist ja vöö, millega seoti paar sümboolselt ühte. Peiu kingid mõrsjale ei olnud kindlaks määratud. Tihti olid nendeks kinkideks siidist räät, põll, saapad, nuga, ehted (tihti sõlg ja uuemal ajal sõrmus). (Eisen 1931: 31-32) Kinkidele lisandus ka teatav summa (pantraha, kihlaraha, käsiraha), mille suurus olenes nii pruudi kui kosilase sotsiaalsest staatusest ja jõukusest. Kihlaraha maksti enamasti hõbetükkides, mitte paberrahas. (Tedre 1973: 27)

Jututüübis ATU 480A ei ole üheski teisendis mainitud kosjaviina, kuid kosjakingi motiiv on läbiv. Erinevates variantides on levinud motiiv, kus vaeslaps endale ükshaaval riideid küsib.

⁴⁸ H II 31, 683/6 (1) < Sangaste Soontaga – Peeter Roose < 1889

Selles toimingus võib näha vana kosjakinkide kombe ja veimevaka olulisusele viitavaid elemente. Näiteks 1896. aasta jutus⁴⁹ kurdab vaeslaps, et tal „*midagit mehele minekuks ei olla ja veimevakast lausudagi ei võida*“. Sarnane motiiv esineb ka Järvakandi vallast pärit loos⁵⁰, kus vaeslaps ütleb teda endaga voodisse kutsuvale võõrale mehele: „*ma olen vaene, ei ole riet ega raha kulda ma võin ka mehe juure magama heita*.“ Vastuseks viskab mees neiu jalgade ette suure hunniku riideid ja raha. 1888. aasta loos⁵¹ saabub sauna ukse taha kuue mehe ja kuue hobusega töld. Tüdruk käseb kosilastel kosjakinke näidata. „*Kohe akand mehed igasugu kallid siidi ja sammeti riidid ja kulda ja õbedad tuppa tooma*.“

Veimevaka ehk kaasavara olulisust olen juba varem maininud, meheleminek ilma selleta oli mõeldamatu. Märkimist väärivad ka erinevad riideesemed, mida vaeslaps endale küsib. Jututüübi erinevates variantides on nendeks: hame ehk särk (mainitud 39 korda), mis tuuakse alati uhke, uus, valge, siidist või sametist. Särgi kõige sagedasem nimetamine sõltub ilmselt selle esimesena mainimisest. Valdavalt alustab vaeslaps selle soovimisest ning ülejäänud esimeid nimetatakse tihti väljendiga *ja muud tarvilikud asjad*. Kaela- ja pearätt (mainitud 21 korda) on samuti väga levinud ning esineb ka varem mainitud peiu toodud kosjakinkide nimekirjas. Rättide hulka kuulub ka suurrätt, mida mainitakse neljal korral. Kingad (mainitud 15 korda) ja saapad (mainitud 11 korda), olid samuti levinud kihlakingid ja esinevad ka sagedasti kuradi kinkide seas ning jututüübis tuuakse need tihti kullast või kuldsed. Väga levinud on ka sukkade või siidisukkade soovimine (mainitud 16 korda). Undruk/kört/seelik on vaeslapse soovide nimekirjas 15. korral ning tuuakse see alati siidist või sametist. Vöö (mainitud 12 korda) ja põll (mainitud 7 korda) esinevad samuti tihti ja nendega võib ühte liigitata ka suka- ehk säärepaelad (mainitud 3 korda). Olulised riideesemed on veel kleit (mainitud 11 korda) ja palitu/kuub/jakk/kampsun (mainitud 12 korda), mis on tihti tehtud siidist, sametist või parimast riidest ja kaunistatud pärlite või kullaga. Riidetest on veel mainitud kasukas/vammus (3 korda), aluskuub (3 korda), tanu, müts ja kindad (1 kord).

Neiu kaasavara hulka kuulusid ka hõbeehted, mis näitasid tüdruku staatust ja rikkust. Vaeslapsel ehteid ei olnud ja erinevates teisendites soovib ta hõbesõlge ja suurt sõlge (6 korda), hõbedast kaelaehteid (3 korda), kuldketti (3 korda), helmeid (2 korda), kuld- või lihtsalt sõrmuseid (2 korda) ning kaelarahasid, paatrit ja kõrvarõngaid (1 kord). Kuuel korral on mainitud lihtsalt uhkete ehte soovimist, täpsustamata milliseid.

⁴⁹ E 23991/3 (3) < Põlva Navi – J. Molzov < J. Iida < 1896

⁵⁰ H III 3, 535/8 (1) < Rapla Järvakandi v. – H. Sokrates < 1888

⁵¹ H II 33, 762/6 (2) < Jüri < Suchum-Kale' < 1888

Lisaks riitele ja ehetele on vaeslapse soovide seas veel siidist padjad istumise alla (1), aluskott (1), lina (1), tekk (1) ja hulk patju (1). Kuldpakku tõlda astumiseks ja palju raha soovitakse neljal, palju kulda ühel, tõlda samuti ühel ning hobuseid kahel korral. Mitmes loos ei nimetata eraldi esemeid, vaid soovitakse üldiselt *siidi ja kõiksugu rõiva toomist*, kuradid jätavad vaeslapsel põgenedes maha *hobuse, tõlla ja kogu varanduse*, vaeslaps palub tuua *kõik asjad, mis vähegi meelde tulevad, kuninga rõivaid, palju kulda ja ilusaid riideid*. Nii nagu näitasid kosjakingid reaalses elus kosilase rikkust ja staatust, nii on ka kuradi toodud kingid kõige kallimad ja paremad, vihjates kosilase rikkusele ja võimsusele.

Kui kosjad vastu võeti, jäi peigmees sageli mõrjsja juurde ööd veetma. Selleks otsiti mõni kõrvaline koht, kuid tihti otsisid külapoisid noored üles ja tegid pannide ja plekitükkidega kära, teisel seoti aga magajatel jalad kokku. (Eisen 1931: 32-33) Kahes variandis⁵² nõuab kurat vaeslast enda juurde voodisse magama, kuid viimane pääseb siiski kuke lauluga. Neis teisendites võib näha ka küla kogukonna kontrollivat ja reguleerivat rolli, mis hoiatas meeste eest, kes tüdrukuid abieluelseks seksuaalsuhtesse meelitasid. Ühes loos on meelitavat meest nimetatud *kuningaks*, mis võib tähendada mõisahärrat või -saksa. Viimastega olid feodaalses ühiskonnas naiste suhted komplitseeritud, kuna esines soovimatule seksuaalvahekorrale sundimist (vt ka Metsvahi 2018: 521-540).

Vaatlen kosimise motiivistikku ka Heda Jasoni arusaamade toel. Tasu- ja karistusmuinasjuttudes siseneb inimkangelane *muinasjutumaale* (ik *Fairy Land*), et lahendada *imepärasel* viisil inimprobleeme. Need probleemid võivad olla: sotsiaalse õigluse taastamine; majandusliku võrdsuse saavutamine; erinevatel viisidel ja tasemetel ebaõiglaselt käitunud tegelaste karistamine. Jututüübis ATU 480A taastatakse sotsiaalne õiglus vaeslapse sotsiaalses hierarhias tõusmise näol. Samuti saavutatakse majanduslik võrdsus, kuna vaeslapsest saab rikas neiu. Ebaõiglaselt käitunud tegelaste karistamisele viitab see, et võõrasema kaotab oma armastatud tütre. Jututüübis ATU 480A saab vaeslaps arukalt käitudes riiete, ehete ja kulla näol varanduse ning kurat peab tasu saamata kaduma. (Jason 1988: 146-147) Jututüübis on üheks läbivaks motiiviks ka kuradi soov vaeslast oma pojale kosida, kuid see kannab jutus teistsugust (usundilist) tähendust. Kuna jutu peategelane on vaeslaps, mitte kurat või kuradi poeg, siis on lõpp-eesmärgiks siiski materiaalsete hüvede ning seeläbi parema ühiskondliku positsiooni saavutamine.

⁵² H III 3, 535/8 (1) < Rapla Järvakandi v. – H. Sokrates < 1888; H II 38, 489/90 (4) < Rakvere – Friedrich Krass < 1892

Kokkuvõtteks leian, et jututüübi ATU 480A variantides peegeldub 18. ja 19. sajandi eesti talurahva kosjakombestik. Kuradi ja tema poja käitumises võib näha aktiivset isameest ja passiivset peigmeest. Jututüübi ja reaalse kosjakombestiku vahele saab tõmmata paralleele nii kosimise aja, kosja saabumise viisi, kui kosjakinkide ja käsiraha vahel.

III Usundilised ja kõrgele vanusele viitavad elemendid jututüübis ATU 480A

Jututüübis ATU 480A kohtab mitmeid vanemasse ajaloolisse kihistusse kuuluvaid motiive, elemente ja tegelasi. Nendeks on muinasjutus esinevad laululised repliigid ja vormelmuinasjutu tunnused. Kaugemasse minevikku kuulub ka muinasjutu vestmise seotus igapäevaeluga ning selle maagiline tähendus. Kirjeldan käesolevas peatükis jututüübis ATU 480A esinevaid usundilisi ja kõrgele vanusele viitavaid arhailisi elemente ja motiive. Üheks elemendiks on mütoloogiline tegelane – kurat. Lisaks kuradi erinevatele ilmumiskujudele, vaatlen jututüübis leiduvaid muistendilisi tunnuseid, nagu tegevuse lokaliseerimine ja isikunimedede kasutamine. Samuti vaatlen jututüübis esinevaid üleloomulikke abistajaid ja kaitsemaagilisi juhiseid.

III. 1. Vormellaulu ja -muinasjutu elemendid ning jutustamise maagiline tähendus

Kristi Salve ja Vaike Sarve sõnul pärinevad muinasjutulaulud ajast, mil regivärsilise rahvalaulu poetika ei olnud veel täiesti välja kujunenud (Salve, Sarv 1987: 23). Jututüübis ATU 480A esinevad laululised repliigid on tihti väga proosalähedased ning seetõttu ei oskaks nende laulmist kirjaliku ülestähenduse põhjal kuidagi arvata. Lauldud vaheosad esineb kõige sagedamini looma- ja imemuinasjuttudes, muinasjuttudes rumalast kuradist, naljandites ja muistendites. Olen juba maininud, et jututüüpi ATU 480A on klassifitseeritud lastemuinasjutuks (vt Holbek 1897: 160-161) ning arhailised rahvaluulekihistused ilmutavad samuti kalduvust langeda lasterepertuaari, mis võis juhtuda ka vanematesse ajaloolistesse kihistustesse kuuluvate muinasjuttudega. (Salve, Sarv 1987: 19)

Muinasjutte eristavad argikõnест muinasjutulaulud, värsivormelid ning algus- ja lõpuvormelite ning kõla- ja lausekujundite sagedane kasutamine. Sageli kohtab imemuinasjuttudes riimiliste sõnapaaride, algriimi ja parallelismi kasutamist. Riimistatud ja riimitud keelt on peetud juttude kunagise sakraalsuse tunnuseks. Sakraalsete tekstide puhul peeti oluliseks täpset reprodutseerimist, mida aitasid meeles pidada rütm ja riim. (Salve, Sarv 1987: 17) Jututüübi ATU 480A mitmed variandid järgivad vormelmuinasjutu struktuuri, kus samad elemendid korduvad. Vormelmuinasjuttudes esinevad värss ja proosa tihti vaheldumisi ning värsilised vaheosad tulevad ette enamasti dialoogis, kuid võib kohata ka lauldavaid algus- ja lõpuvormeleid. (Salve, Sarv 1987: 16) Enamasti kujutab laul endast repliiki, millega tegelased pöörduvad üksteise poole. Seda ei kasutata oma mõtete ja tunnete avaldamiseks, vaid kutsumiseks, hoiatamiseks, palumiseks või küsimiseks. Pingelises situatsioonis antakse

enamasti edasi vaid see, mis on hädavajalik. Muinasjutulaulud on süžee-arengu seisukohalt mõeldud teisele jututegelasele informatsiooni edastamiseks ning erinevad lüüristest lauludest oma napsõnalisusega. (Salve, Sarv 1987: 23) Jututüübis ATU 480A kasutatavast muinasjutulaulust toon näite Lisas 4. Värsilisi vaheosi leidub vähemalt viies⁵³ teisendis.

Arvestatdes 18. sajandi Eestimaa haldusjaotust, pärineb jututüübi ATU 480A 14 varianti tolleaegse Võru- ja Petserimaa lähistelt. Kuna Setumaalt pärinevad andmed, et muinasjuttude vestmine oli seal maagilise iseloomuga ning seotud aastaringi kindlate järkudega, eeskätt jõulude eelse perioodiga (Salve, Sarv 1987: 17), siis võib oletada, et ka jututüüpi ATU 480A võidi neil eesmärkidel jutustada. Lõuna-Eestist ja Lätist on säilinud teateid, et muinasjuttuvestmine teatud ajal (nt videvikku pidades aasta lõpul) soodustab noorte loomade kasvu ja põlluvilja arengut. Mordvalaste seas vesteti muinasjutte jahil ja kalapüügil viibides, kuna usuti, et nende loomaliikide haldjad armastavad muinasjutte kuulata ning kindlustavad hea juttuvestmise puhul parema saagi. Karjalased rääkisid igal õhtul vähemalt kolm muinasjuttu, sest uskusid, et neist tekib maagiline tõke, mis ei lase ohtlikke vaimseid inimeste juurde (Lavonen 1977: 75-76, viidatud Salve, Sarv 1987: 17 kaudu). Seega on kaugemas minevikus olnud juttuvestmine tihedalt seotud igapäevase eluga ning omanud maagilist tähendust. (Viidalepp 1967: 486)

III. 2. Kuradi ilmumiskujud

Lisaks vormilisele arhailisusele, mida illustreerivad vormellaulud, on vaadeldaval jututüübil ka sisulisi arhailisi elemente ja motiive. Võin väita, et igas ATU 480A variandis või vähemalt valdavas osas neist esineb usundilisi elemente.

Üheks selliseks tunnuseks on peategelase antagonistina esinev mütoloogiline olend – kurat. Ülo Valk on oma uurimuses kuradi ilmumiskujudest eesti rahvausus selgitanud, et deemonid ja teised üleloomulikud olendid ilmuvad sageli inimese kujul (Valk 1998: 21). Enamikes ATU 480A variantides esineb antropomorfne kurat noormehena, keskealise mehena ja vana mehena. Varauusaja demonoloog Paul Einhorn on nimetanud kuradit ka kuningaks, saksaks ja härraks. Tont või kurat on vaim, keda pole võimalik näha, kui ta just endale ihulikku kuju ei võta (Valk 1998: 22). Seega võivad vaimolendid endale inimsilmale ilmumiseks õhust keha luua. Head

⁵³ H II 28, 486/90 (2) < Maarja-Magdaleena Kudina – Hindrik Ostrat < 1889; H I 3, 538/9 (8) < Puhja Suure-Ulila v. – Daniel Sell < 1888; H II 25, 493/9 (2) < Tarvastu – Feldfebel < 1890; H II 34, 435 (6) < Viru-Nigula Laheküla, Suurekivi t. – Hans Lohk < Leenu Uudam < 1892; H II 51, 827/30 (3) < Oudova – Jaan Tamm < 1894

inglid teevad seda atmosfääri kõrgetes kihtides, deemonid aga madalamates sfäärides. Tulemuseks on nähtav kuju, mis sarnaneb väliselt kindla elusolendiga. (Sprenger, Institoris 1991: 196, viidatud Valk 1998: 22 kaudu)

Teine kuradi ilmutiskuju ATU 480A variantides on zoomorfne. Siberi küti- ja kalurikultuurides on levinud arvamus, et vaimud ilmuvad looma kujul (Valk 1998: 97). Eesti rahvausundis esineb ühe kuradi kujutamise motiivina must kass. Musta kassina on kuradit kujutatud ka loos „Oma tütar ja võeras tütar“⁵⁴, kus viimane tuleb kassi kujul vaeslapse juurde sauna ning tasuks silitamise ehk viisakuse eest talle varanduse kingib.

Keskaegses Euroopas oli levinud tõekspidamine, et kurat ilmub enamasti elusolendina, kuid mõnikord võis ta võtta ka eluta eseme kuju. Rahvausundis esineb kurat samuti vahel eseme kujul, kuid teiste ilmutiskujudega võrreldes on see siiski haruldane. (Valk 1998: 172-173) Ühes ATU 480A variandis⁵⁵, mille toon näitena Lisas 4, on kuradina kujutatud liikuvat ja rääkivat heinasaadu. See on üks eripärasemaid kuradi ilmutiskujusid eesti folklooris, mida ei tunta teistel rahvastel. (Valk 1998: 172-173). Samas variandis on kuradit nimetatud ka konnaks, kuid ilmselt ei ole siin mõeldud kuradit kui konnakujulist olendit, vaid üht kuradi eufemismi.

Antud alapeatükis kirjeldasin jututüübi ATU 480A näitel kuradi ilmutiskujusid. Valdavalt ilmutab kurat end antropomorfsetel kujul, kuid ühel korral ka zoomorfsetel kassi kuju võttes ning teisel korral objektina ehk heinasao kujul ilmudes.

III. 3. Muistendilaadsus

Üheks muinasjutu ja muistendi peamiseks erinevuseks peetakse muistendi tõeväärtuse taotlemist ja muinasjutu fiktsionaalsust. Eesti folkloristikas jagunevad muistendid viieks: ajaloolised-, koha- ja tekke-, seletus-, usundilised- ning hiiu- ja vägilasmuistendid (Metsvahi 2005: 37). Käesoleva töö raames huvitavad mind usundilised muistendid, mille tekkeajendiks peetakse subjektiivset üleloomulikku elamust, kus kohtumine mütoloogilise olendiga märgib teistsuguse kohalolu. (Samas: 39)

18. ja 19. sajandi talupoja maailmavaade kujunes enamasti pere- ja külasisese suhtluse käigus. Kuna kirjaoskus oli madal, siis anti igapäeva elulisi käitumisnorme ja käsked sageli edasi muistendite kaudu, mis neid reguleerisid. (Metsvahi 2005: 40) Nende abil tauniti erinevaid

⁵⁴ E 12418/20 (8) < Helme – J. Karu < 1894

⁵⁵ H II 28 486/90 (2) < Maarja-Magdaleena Kudina – Hindrik Ostrat < 1889

tegevusi ning hoiatati tabu rikkumise tagajärgede eest. Usundiliste muistendite hulka kuuluvad ka hoiatus- ja kuradimuistendid. Ülo Valk on nimetanud kolm kuradimuistendite põhilist teemat: 1) kuidas kuradit vältida, 2) kuidas teda ära tunda ja 3) kuidas teda tõrjuda (Valk 1998: 200). Sarnane probleemistik leiab käsitlemist ka vaadeldava jututüübi puhul. ATU 480A süžees läbib motiiv, et laupäeva õhtul ei tohi hilja sauna minna, vastasel juhul kohtad kuradit. „*Kes sis kõige perämätses sanna jääse, uht hendä verega, ehk Juudas võt naises ärä.*“⁵⁶ See on hoiatusmuistendile analoogne motiiv, mis hoiatab kriitilisel ajal üleloomulike olenditega kohtumise eest. Teise punktina välja toodud probleem, kuidas kuradit ära tunda, esineb samuti vaadeldava jututüübi variantides. Küll tunneb vaeslaps kuradi ära rauast hammaste, küll koerasaba järgi. Ka kolmas, kuradi tõrjumise motiiv, esineb ATU 480A tüübis läbivalt. Kuradit kavaldatakse üle riiete ükshaaval palumisega, talu loomade ja lindude kisama kutsumisega jms.

Muistendile tunnuslik motiiv on ka isiku- ja kohanimede kasutamine rõhutamaks toimunu tõesust. Jututüübi ATU 480A mitmes variandis viidatakse reaalsele isikutele ja konkreetsetele paikadele nimedega. Korduvalt on kasutatud isikunimesid, näiteks on vaeslapse nimedeks erinevates juttudes Ann, Anne, Anni või Kristi; peretütre nimeks Ann, Elli või Kirsti. 1890. aastat pärit loos on vanapagana nimeks Ants⁵⁷. Ühes „Vaeslaps ja talutütar“ variandis Tarvastust⁵⁸ soovib vaeslaps „kuldpakku kunglamaalt“⁵⁹, selles loos võib Kunglamaad mõista nii konkreetse paigana (Gotland) kui ka rahvausundilise „õnnemaana“.

Muinasjuttudele on iseloomulik tüüpide ja karakterite nimetamine. Max Lüthi sõnul tegutsevad Euroopa rahvalikes muinasjuttudes üldised tegelaskujud, mitte konkreetseid nimesid kandvad persoonid. (Lüthi 1996: 28-29, viidatud Järv 2005a: 442 kaudu) Heda Jason kinnitab samuti, et muinasjutu kangeline on igäüks ja samal ajal ei ole ta keegi eriline (Jason 1977: 231). Kui muinasjutule on tunnuslik tüübinimi, siis muistendis on nimesid kasutatud tõepära saavutamiseks, nagu ka jututüübis ATU 480A, kus nimesid on kasutatud valdavalt hilise saunatamise eest hoiatavates variantides ehk hoiatusmuistendilaadsetes tekstides. Leian, et ATU 480A variantides esineb lisaks tüübi- ehk üldnimedele ka vähemal määral konkreetseid isikunimesid ning see lähendab neid muistendile. Teistes variantides on kasutatud üldnime, mis nimetab teatud eset, nähtust vms vastavalt selle kuulumisele mingisse klassi, liiki, näiteks vaeslaps, peretütar jne. (Järv 2005a: 443)

⁵⁶ H, R 2, 16/17 (78) < Jakob Hurt < 1866

⁵⁷ H II 25, 493/9 (2) < Tarvastu – Feldfebel < 1890

⁵⁸ H III 20, 665/70 (5) < Viljandi Uusna v. – Hermann Nigul < 1894

⁵⁹ Annisti sõnul on „Kunglamaa“ ebamäärane imemaa, „kus kõik on kullast“. Kreutzwald on püüdnud seda samastada ühe Läänemere saarega – viikingiaegse jõuka Ojamaa ehk Gotlandiga (Annist 1967: 440).

Muistendilaadsusele viitab ka uskumus saunaemast ehk saunahaldjast. Vanasti oli pärast vihtlemist ja saunas käimist kombeks panna taldrikuga puder ukse taha. Puder oli laupäeviti tavaline roog ning seda pakuti ka saunaemale. (Loorits 1998, I: 79) 1892. aasta variandis⁶⁰ ei ole küll pudru välja panemisega kirjeldatud ohverdamise motiivi, kuid vaeslapse saunas pudru keetmise motiivis võib sellist vana saunaemasse uskumist oletada.

Lisaks teatavale tegevuse lokaliseerimisele ja isikunimedele kasutamisele leidub jututüübis ATU 480A veel mitmeid rahvausundisse kuuluvaid elemente, kuid neid vaatlen eraldi alapeatükis. Siiski ei ole minu eesmärgiks välja tuua muinasjutu ja muistendi erinevusi ja sarnasusi. Nõustun Merilil Metsvahiga, kes väidab, et jõupingutused kahe žanri eristamisel ei tasu vaeva, kui tegeleda konkreetse süžeeaga, mis esineb ühes ja samas traditsioonis nii muinasjutu kui ka muistendina (Metsvahi 2010: 612).

III. 4. Abistajad

Jututüübi ATU 480A kolmeteistkümnes variandis esineb mitmeid eriliigilisi abistajaid, kes annavad vaeslapsele ja mõnel juhul ka peretütrele nõu kuradi käest pääsemiseks. Neid on nimetanud giidiks ehk suunajaks või doonoriks ning nad võivad varieeruda inimestest üleloomulike olenditeni ja antropomorfsetest tegelastest esemelaadseteni. (Jason 1988: 137-139)

Minu vaadeldavas jututüübis jagunevad imepärased abistajad kolmeks: antropomorfsete omadustega loomad, -esemed ja inimesed. Kangelasmuinasjuttudes on peategelase abistajateks enamasti metsloomad, tasu- ja karistusmuinasjuttudes aga abistavad teda imepärase omadustega koduloomad (Jason 1988: 140). On iseloomulik, et abistajad omavad ainult üht mitteloomulikku omadust (Jason 1988: 141), mis vaadeldava jututüübi puhul on kõnevõime. Rääkivad loomad ja esemed viitavad mõistele *religioosne uskumus* (Holbek 1987: 196), mis selgitab, et muinasjutud pärinevad usundilistest muistenditest ning viitavad omakorda mütoloogilisele maailmavaatele. Seega võivad kõnelevad esemed ja loomad anda edasi animatistlikku ja animistlikku maailmavaadet, mis suulise pärimuse kaudu on jõudnud imemuinasjuttudesse.

⁶⁰ H II 38, 489/90 (4) < Rakvere – Friedrich Krass < 1892

Märkimisväärne on, et kõige varasemas, Järva-Jaani pastori Christian Jacob Glanströmi poolt kogutud variandis „Vaene laps ja kass“⁶¹, on vaeslapse abistajaks kõnevõimega kass (vt Lisa 1). Vaeslaps tõmbas lehma lüpstes piimase käega üle kassi külje, et see saaks seda limpsida. Peretütar aga peksis kassi. Viisakuse ja südamlikkuse eest õpetas kass vaeslast kuradilt vett, vihta, särki, vööd, hõbeehteid jm asju ükshaaval küsima, venitades sel viisil kuke kiremiseni ja pääsedes kuradi küüsisist. Teises variandis⁶² sööb vaeslaps kuivanud leivakoorukesi ning laua all istuv kass palub ka endale süüa. Vaeslaps annab lahkelt ja kass õpetab: „*Sull tulevad täna kosilased, ära aga kohe jah ütle, siis viib vanapagan su ära.*“ Edasi jätkub tegevus sarnaselt eelmise looga. 1892. aastast pärit jutus⁶³ läheb pererahvas pulma ja vaeslaps jääb üksi koju. Vaeslaps nutab oma kurva saatuse üle, kui tuppastub *kuningas* ehk kurat ja viskab suure koti kulda lauale ning käsib kaevust vett tuua. Vaeslapsele tuleb appi ahju otsas istuv kass, kes õpetab: „*Too vett ja ära too.*“⁶⁴ Vaeslaps teeb nii kui öeldud, toob vett ja viib uuesti ära ning alles pika aja peale saab pada vett täis. Sama leiab aset paja alla tule tegemise, paja pesemise, pudru keetmise, söömise ja laua koristamisega. Edasi jätkub süžee vaeslapse riidest lahti võtmisest kuni kuninga kõrvale voodisse heitmiselega. Kõiki tegevusi saadab kassi õpetus: „*Tee lahti ja ära tee.*“ Sel viisil venib tegevus kukelauluni, mil kurat, varanduse maha jättes kaob.

Lisaks loomade inimkõne võimele võib jututüübis ATU 480A loomabistajana näha koduhaldjat. Eestis on mitmel pool samastatud majavaime kuradi ehk vanapaganaga. Kui vanapaganaga puhul on tegemist vanemast rahvausundilisest kihist pärit ning teatud mõttes demoniseeritud hiiu-kujuga, siis nimetused majavaimu kohta nagu *kurivaim* ja *kodutont* viitavad aga juba ristiusu ja skandinaaviapärase võõrmõju all tekkinud demonismile koduringis. Vanemast rahvausundilisest kihist on pärit ka koduhaldja nimetamine kodutondiks. Mõnel pool on kodutont esinenud looma kujul, näiteks musta isase kassina, küürutades tavaliselt ahju taga. Kodutondi vastu aupaklik olles oli võimalik temalt abi saada. Ometi on sellistes muistendilaadsetes tekstides majavaim degenereerunud ning ühtlasi demoniseerunud. Kui genuinsele koduhaldjale tuuakse aupaklikult ohvriande, et temaga heas vahekorras seista, siis kassikujuline kodutont peab laua alla kukkunud leivaraasukesi otsima. Ühtlasi aga usuti, et kodutondid, vanapaganad ja muud kurjad vaimud võisid majas palju pahandust tekitada ning

⁶¹ EKÜ 232a 28/9 (10) < Kadriina – A. F. J. Knüpfner < Glanström < Drittes Heft. Lieder, Märchen und Abschriften aus Glanström's Sammlung < 1???

⁶² H II 26, 318/21 (10) < Suure-Jaani Vastemõisa – Martin Kraut < 1890

⁶³ H II 38, 489/90 (4) < Rakvere – Friedrich Krass < 1892

⁶⁴ Sarnane motiiv esineb ka novellilaadses muinasjutus „Tark talutüdruk“ <http://www.folklore.ee/pubte/muina/antoloogia/tarktaky.html>

seetõttu on neid samaaegselt ka peljatud ja põlatud. (Paulson 1997: 118-119) Arvan, et kassi kui abistaja motiivides võib olla säilinud vanast uskumuskihist pärinevaid elemente.

Teiseks kõnevõimega loomabistajaks on hiir⁶⁵ ja hiireema⁶⁶. Hiire koduloomaks nimetamise vastu võib küll oponeerida, kuid lähtun kodu- ja metsloomade jagamisel kodu ja metsa lähedusest. Hiirt peeti kahjuriks, mitte koduloomaks, kuid tema asetumine kodusfääri piirkonda annab mulle julguse teda sinna paigutada.

1892. aastast pärit loos⁶⁷ on vaeslapse abistajaks must kukk, must kass ja must koer, kes viimast armastasid, kuna see neid söötis. Kui vaeslaps sauna läks, ühinesid temaga „*kass, kukk ja koer ka. Saunas heitis kukk ahju peale, kass lava alla ja koer ukse kõrva.*“ Peale tuttavat süžeed riiete ükshaaval küsimisest, lõpeb jutt kuke kiremise ja tüdruku pääsemisega. Sarnane hooliv suhtumine loomadesse tuleb esile ka 1894. aasta jutus⁶⁸, kus vaeslaps jagab kuke ja vana koeraga tuha sees küpsetatud karaskit ning pääseb kuradi käest, kutsudes viimaseid kõva häält tegema.

Hooliv ning viisakas käitumine abistajatega näib olevat vajalik õnne saavutamiseks, millest kumab läbi animistlik maailmavaade looduse hingestatusest. 1889. aasta jutus⁶⁹ abistab vaeslast sauna lava all olev mutt, 1895. aasta loos⁷⁰ aga konn.

Eriliselt tõstatub variantide seas esile Tarvastust kogutud jutt⁷¹, kus vaeslapse abistajaks on koguni vanapagan Ants. Ants, kuuldes vaeslapse raskest elust, kutsus viimase järgmisel laupäeval sauna. „*Tuleva puulba, ku sa jälle üksinda vihhdma lääd, tule ma üte saksaga sanna manu. Siis saks tahab siu võtta, aga sia_i tohi vasdu panna. Luba temäle minnä. Ku sa ärä oled vihhdunu ja nakat röövise panema, sõss oleme meie säääl. Ära pane mitte enne kedägi röövasd sel'lgä, küll me toome sulle kikk vassdse! Aga sa piad ütsi küssgmä, ja ütsi tuua lassgma, et rohngemb aiga lääss! Mud'u ku aa ruttu valmis ehid, viib ta su ärä! Kae seni kaua viitä ku kukk laulab, sõss oled tassd pääsnu ja küll sõss näed, mis om. Pia meelen mih ma su õpessi! Sii tuleb siu õnnesse!*“ Antsu näol on siin tegemist kuradi sulase või käsilasega, kes ise kuulub ristirahva hulka. Sulaseid, teenijaid, orjasid ehk kokkuvõtvalt käsilasi soetab kurat endale, lubades neile maise elu hõlbustamist materiaalsete hüvedega. Kuradi abilisteks peeti

⁶⁵ E 18944/5 (4) < Viljandi Ninigali – Jaan Adeleid < 1895

⁶⁶ H II 28, 486/90 (2) < Maarja-Magdaleena Kudina – Hindrik Ostrat < 1889

⁶⁷ H II 38 490/2 (5) < Rakvere – Friedrich Krass < 1892

⁶⁸ H I 6, 93/4 < Vastseliina – Peeter Saar < 1894

⁶⁹ H II 31, 683/6 (1) Sangaste Soontaga – Peeter Roose < 1889

⁷⁰ E 19592/6 (11) < Rõuge – M. Siipson < 1895

⁷¹ H II 25, 493/9 (2) < Tarvastu – Feldfebel < 1890

nõidasid, pappe, paruneid, mõisahärrasid ja nende abilisi, eriti aga kupjaid. (Loorits 1998, II: 167-168)

Lisaks loomabistajatele, esineb ka esemelaadseid abistajaid, mis sarnaselt loomadega omavad kõnevõimet. Kolmes loos⁷² leidub abistaja linatuusti ja ühes⁷³ linaseemne kujul. Linatuusti motiiviga lood on kontamineerunud olemuslikult lähedase jututüübiga „Lina elulugu“ (ATU 1199A), kus linatuust räägib pikalt aega viites oma kurva eluloo. Usundilisest küljest on linatuusti motiiv väga huvitav, meenutades viljakususkumusi. Harilikult kandis esimene, vahel ka viimane vihk, mis põllult lõigati või esimesena rehte viidi, endas erilist väge ja võimu, esindades n-ö osakesena kogu põllult korjatud viljasaaki. Neid viljavihke hoiti alles ja nende vilja kasutati mitmesugustel aastaringi pühadel lõikusest lõikuseni. Animistlik kujutluskiht viljakushaldjatesse ja -vaimudesse oli kõigile maaharijatele rahvastele omane. (Paulson 1997: 89-90) Jututüübis ATU 480A ei ole mainitud viljavihku, kuid levinud oli ka linaema ehk linahaldja austamine (Loorits 1998, I: 90) ning selline kaugel usundiline kihistus võib siit avalduda.

Ülo Valgu arvates võib usundilise muistendi sisuanalüüs olla kuitahes põhjalik, ometi ei ole võimalik kõiki tekstis kirjeldatud ja varjatud elemente registreerida (Valk 1998: 201). Imemuinasjututüüpi ATU 480A analüüsid olen samal arvamusel, möönnes, et ma ei ole kõiki motiive märganud.

III. 5. Kaitsemaagia

Rahvausundis olid levinud erinevate üleloomulike olendite ja ebasoodsa saatuse eest hoidumiseks sooritatavad kaitsemaagilised protseduurid. Usuti, et teatud sümbolsete vahendite ning tegevuste abil oli võimalik elu või sündmusi mõjutada. Enda vara ja oma lähedaste kaitsmiseks olid kasutusel erinevad rituaalid, tabud, sõnamaagia, nõiamärgid ja -esemed. Kuni 19. sajandi keskpaigani oli profülaktilise kaitsemaagia kasutamine ühiskonnas massiline. (Hiemäe 2012: 20)

Folklooris esinevatel kaitsemaagilistel juhistel oli oluline kogukonda reguleeriv roll, mis tekkis ratsionaalsest vajadusest maailmas tasakaalu hoida. Hiemäe sõnul „lähtusid kujutelmad võtetest, kuidas ühiskonna normaalset toimimist säilitada, ja reeglitest, mida tuleb sealjuures

⁷² H II 29, 739/41 (5) < Võnnu Vastse-Kuuste – Taavid Lätti < 1889; H II 51, 827/30 (3) < Oudova – Jaan Tamm < 1894; H II 29, 182/4 (5) < Põltsamaa Vana-Põltsamaa v. – Tõnu Sander < 1888

⁷³ E 27167/8 < Tartu – August Koger < 1896

järgida, sageli universaalsetest usundilistest põhimõtetest, nagu osa ja terviku sidumise loogika, sarnasus- ehk analoogiamaagia, kontrastmaagia, põhjuse ja tagajärje seos jm⁶⁴. (Hiimäe 2012: 17)

Analoogiamaagia⁷⁴ abil püüti mingi tegevuse või selle matkimisega esile kutsuda analoogseid tagajärgi, samuti muude välisel sarnasusel põhinevate seoste kasutamise kaudu. Kontaktmaagia⁷⁵ põhines eeldusel, et kokkupuutumise kaudu mingi sümbolobjektiga on võimalik saavutada teatud olendi omadused või mõjutada teatud olukorda. Kontrastmaagia aluseks oli vastandite seostamine, näiteks arvati, et kiitmine mõjub kiidetavale hoopis kahjustavalt. (Hiimäe 2012: 17)

III. 5. 1. Sõnad, palved, teod ja rituaalid

Ristimine andis inimese taevaste jõudude kaitse alla ning hoidis ära kurjade olendite kallalekippumise. (Valk 1998b: 141-142) Rahvausundi segunemine kristlusega tõi kaasa selle, et kiriklike rituaalide elemente võeti üle praktilise omakasu ja toimetuleku huvides. Kaitsemaagilisel rituaalil oli otsene teraapiline mõju. Näiteks hirmuhetkel meieisapalve või mõne muu kaitsva vormeli lugemine mõjus tasakaalustavalt. (Hiimäe 2012: 16, 21) Üleskirjutatud loits, palve või piiblikatkend aitas sõnas peituvat väe kinnistada ning andis võimaluse seda ohutise ehk kaitseesemena kaasas kanda või edasi anda (samas: 49). Kuigi üks kõige levinumaid kaitsemaagilisi palveid oli meieisapalve, kasutati ka lühemaid kristlike väekandjate poole pöördumisi. 1896. aastast pärinevas loos⁷⁶ ütleb vaeslaps viimases hädas „*Issand Jumal aita siis!*“ Jumala poole palves pöördumise motiiv esineb ka 1888. aasta loos⁷⁷.

Rituaalid aitasid inimestel keeruliste või ohtlike olukordadega toime tulla, kuna pakkusid reageerimiseks äraproovitud valmismudeleid. Toiminguid viidi läbi salaja või mitmekesi, seoses konkreetse ohuga või ennetavalt. Hiimäe sõnul „võis konkreetseid tegevusi saata maagiliste märkide ja žestide, sõnamaagia, esemete, toidu-joogi jms kasutamine, kusjuures enamasti mingi kindel arv kordi – kõige sagedamini kolm [...]“ (Hiimäe 2012: 24)

⁷⁴ Maagiline riitus, mille puhul kasutatakse põhimõtet „võrdne kutsub esile võrdse“, mis tähendab, et mingi tegevuse või sündmuse eesmärgipärane järelleaimamine (imiteerimine) kutsub imiteerija meelest selle sündmuse esile ka tegelikult (nt ürg- või traditsionaalkultuurides sõjatants, kus müüniliselt kujutatakse vaenlase hävitamist) (Kulmar 2000: 14).

⁷⁵ Riitus, mille puhul soovitud tulemuse saavutamiseks toetutakse usule, et eemalseisvat isikut on võimalik mõjutada esemete varal, mida see isik on puudutanud või omanud (nt armastatu eritisi kasutatakse armujoogi valmistamisel) (Kulmar 2000: 139).

⁷⁶ E 23991/3 (3) < Põlva Navi – J. Molzov < J. Iida < 1896

⁷⁷ H II 33, 762/6 (2) < Jüri < Suchum-Kale’ – J. Pihlakas < 1888

Analoogimaagiast lähtuvad mõjutustegevused olid ka rituaalne kinnipanemine ja vallapäästmine. Kinnipanemisrituaalid aitasid taltsutada loomi ja pahatahtlikke olendeid. (Samas: 36) 1888. aasta jutus “Vanapagan kosib omale sepa tütre naiseks”⁷⁸ kasutab perenaine oma tütre kaitsmiseks punast⁷⁹ vööd. „*Teine õhtu soadab perenaene oma tütre, et tema koa võiks niisuguse õnne osaliseks soada. Ta siub aga temale veel endise Eesti vöö ümber tugevuseks ja kässib hernid tasku võtta une ajamiseks.*“ Süžee arenedes sõidavad kuradid peretütrega üle soode ja rabade ning järve kohal sõites ei jõua hobused enam tõlda vedada ning see hakkab järve vajuma. Sellepeale käsib kurat *ristiinimese asja* maha visata. „*Tüdruk viskab herved maha, aga punase vöö jätab veelgi omale riete alla.*“ Vöö oli eesti rahvausundis veel teinegi ülesanne – nn piiride tõmbamise funktsioon. Sellega sai tõmmata sümboolse piiri, kuhu ebasoovitavatel jõududel ei olnud luba siseneda (samas: 30).

Üheks rahvausundis levinud kaitsemaagia viisiks oli ka rituaalne lärm. Negatiivsete jõudude eemale peletamiseks kasutati püssipaugutamist ning kõlisevaid kellasid näiteks pulmarongis. (Hiemäe 2012: 42) Rituaalse lärmi tekitamise motiivile sarnaneb kahes variandis esinev tegevus. Loos „Pere tütar ja vaene laps”⁸⁰ hüüab vaeslaps pere koduloomi häält tegema, et kuradit ära ehmatada: „*Kuked laulma – lehmad rüükma – Piaske kurja vaimu võrgust*“. 1876. aasta variandis⁸¹ soovib vaeslaps kõigi talu loomadega hüvasti jätta ja kutsub häälitsema: „*Mõira, mõira härjakene, minu ära viidaneksa, siis lehma juure hammu, hammu lehmakene, minu ära viidaneksa, siis hobuse juure, irnu, irnu täkukene minu ära viidaneksa! Ja nõnda käib ta kõige loomade juures, ja käskis iga ühdel oma häält teha, küll lammas, küll kits, küll part, küll ani, küll kuk, küll kana, küll koer, küll kas*“. Mõlemas näites on üheks häält tegevaks linnuks ka kukk, seega ei väida ma, et lugedes esineb kindlasti rituaalse lärmi motiiv, kuid teatavaid paralleele võib näha. Samas võib loomade häälitsemist käsitada teises näites kui vaeslapse kodust saatmist ehk mõrsjaitku laadset rituaali, kus neiu saab loomade itkemise saatel nooriku staatuse (Sarv 2000: 294).

Kuradi kadumine koos kuke kiremisega on rahvusvaheliselt rahvajuttudes ja folklooris levinud usundiliseks motiiviks. Usuti, et koidueelne kukelaul kuulutab öisel ajal liikuvate demonlike olendite võimuaja lõppu. (Hiemäe 2012: 104) Seda uskumust illustreerib edukalt ka ATU 480A jututüüp, kus 56-st variandist ainult kuues puudub kuke kiremise kui kuradi kadumise

⁷⁸ H II 16 230/8 (5) < Kose – A. G. Eriksohn < 1888

⁷⁹ Eesti rahvausundis ja rahvakultuuris omas punane värv üldjuhul positiivset maagilist tähendust. Vt ka Sarapik 1998. Punane. Sõna ja värv.

⁸⁰ H II 28, 486/90 (2) < Maarja-Magdaleena Kudina – Hindrik Ostrat < 1889

⁸¹ EKS 4° 203/6 (3) < Kuusalu Hara k. – J. Ponamar < 1876

motiiv. Kukk on paljudes usundites päeva- ja päikesega seotud lind. Eesti rahvapärimusele on iseloomulik, et kuke staatus sõltub tema sulestiku värvist, nimelt valget ja punast kukke kurat ei kartvat, küll aga musta. Tõenäoliselt on see Euroopa ristiuseelse aja ühisuskumus ja levinud jutumotiiv. (Valk 2002: 40-41)

Kaitsemaagia muutus veelgi tugevamaks, kui sellele lisandus arvu kolm kasutamine (Hiimäe 2012: 42). Seda illustreerib lugu „Peretütar ja vaenelats“⁸², milles lisandub kuke kiremise ja koera haukumise kutsele ka palve kolm korda ümber isa talu sõita, sarnane motiiv esineb ka jutus „Vaese latse sannah käumine“⁸³.

Rituaalsed tegevused on ka parema jalaga üle läve astumine. Nimelt usuti, et parema jalaga hommikul voodist tõusmine või teekonna alustamine tagab päeva või reisi õnnestumise. Välditi n-ö vale ehk vasaku jalaga esimese sammu astumist. (Hiimäe 2012: 46) Kuradi ja kura- ehk vasaku käe vahel on olemuslik ühendus. Sõnatüvi ise viitab kura- ehk pahemale poolele, mis kultuuriliselt seostub parem – hea ja vasak – halb vastandusele. Deemonlike jõududega seostati kõike, mis oli risti vastu asjade loomulikule korrale ja loodusseadustele. (Valk 2002: 36-37)⁸⁴ ATU 480A variantides esineb motiiv 1891. aasta jutus⁸⁵, kus kurat käsib tüdrukul vasak jalg ees saunast välja astuda, kuid viimane astub paremaga.

III. 5. 2. Maagilised märgid, žestid ja kaitsvad esemed

Risti usundiline taust on mitmepalgeline ja ulatub ristiuse eelsesesse aega. Heinz Valk ja Eerik Kõuts selgitavad oma sepiariste vaatlavas teoses risti usundilist tausta järgmiselt:

„Aja jooksul kujunenud arusaam, et elujõud saadakse päikeselt ja antakse pärast surma päikesele tagasi, millest sünnib taevane-maine ringkäik, lisas ristimärgile veel ühe ja juba tunduvalt keerukama usulise tähenduse. Risti kahe telje lõikumisest tekkiv täiuslik nelikjaotus aga seostati maailmakõiksuse ühtsusega, mis kätkes endas nelja ilmakaart, nelja aastaaega ja nelja ürgainet: tuld, õhku, maad ja vett. Nii omandas rist aastatuhandete vältel elu kõige olulisemate väärtuste kandja tähenduse ja sai maailma rahvaste kultuuris üheks enam kasutatavaks märgiks.“ (Kõuts, Valk 1998: 7)

Kristluse saabumisega lisandusid ristile veel uued tähenduskihid. Talupojakultuuris oli rist levinud kaitse- ja tõrjemaagilise märgina. Üsna levinud oli tava kanda kaelas hõberisti, mida

⁸² H I 6, 93/4 < Vastseliina – Peeter Saar < 1894; vt ka H II 51, 910/3 (1) < Pihkva – Jüri Saarva < 1894; H II 51, 850/2 (4) < Oudova – Jaan Tamm < 1894

⁸³ H II 51, 827/30 (3) < Oudova – Jaan Tamm < 1894

⁸⁴ Vt ka Loorits 1998. Liivi rahvausund II: 232-233.

⁸⁵ H III 11, 655/7 (9) < Põlva Rosma küla – Joosep Tobre < 1891

tänu oma kõvadusele ja läikele peeti eriti kaitsvaks. Kaitsvateks esemeteks olid ka erinevad hõbeehmed, millest tuleb juttu hiljem. Hõberisti kasutamist illustreerib ka 1985. aastast pärit lugu⁸⁶, kus vaeslaps võtab sauna minnes riided seljast ja risti kaelast ning peale seda ilmub justkui kaitsetuks jäänud neiule kurat. Levinud on ka komme tõmmata kriidi või söega ristimärk uksele vms, mis kuulub ka rituaalse piiritõmbamise hulka. Käega õhus risti ettelöömine hoidis demonlikku sfääri eemal ning kaitses selle eest, olles seeläbi universaalne ennetava maagia võte. (Hiimäe 2012: 65-68) 1889. aasta jutus⁸⁷ kuuleb vaeslaps kaugelt kella helina saatel vanapagana tulekut ja lööb kiiresti käega risti sauna ukse ette ning takistab seeläbi viimase sauna sisenemist. Seinale või õhku tehtud ristimärk lähtub kinnipidamise mõttest ja sellele lisandub ka ristimärgi kaitsetähendus. Sarnase rituaali elemente leidub loos „Nõiatud vihtlemise saun ja vaeslabse õinn“⁸⁸, kus vaeslaps säilitab kuradi poolt saadud varanduse, sellele käega õhus ristimärke vahele tehes: „*Saunas old pailu tühje kastisi, tidruk võtt kaisdid ja pand kuus kaisti varandust täis, teind aga iga sületäiele, mis ta kaisti pand, salaja risdid vahele.*“

Talupojauhiskonnas omistasid inimesed paljudele igapäevaesemetele kaitsvat väge. See võis lähtuda mõnest eseme silmatorkavast omadusest (vastupidavus, läige, eriline kuju, päritolu) või sümboltähendusest. Neid kasutati tugevuse, väe, tervise ja kaitse tagamiseks või tugevdamiseks. Samuti kurjade jõudude, nõiduse, haiguste, õnnetuste, looduskatastroofide, varaste vms eemalehoidmiseks. (Hiimäe 2012: 71)

Üheks kaitsvaks esemeks peeti sõela, millele omistati lisaks praktilisele kasutusväärtusele ka maagilisi ning usundilisi omadusi. Näiteks võimaldas läbi sõela vaatamine nähtamatuid vaimolendeid näha. Sümbolne sõelumine peletas aga soovimatuid putukaid eemale. Eesti aladel kasutati sõela arbumisel⁸⁹ ja ennustamisel, põllu-, karja- ja viljakusmaagias, ravimisel ja siirderiitustes (vt ka Valk 2004: 233-313). Sõela kasutamise motiiv leidub ka jutus „Nõiatud vihtlemise saun ja vaeslabse õinn“⁹⁰, kus võõrasema soovib vaeslapsesest vabaneda ning saadab viimase nõiatud sauna ööseks ketrama. „*Tütar pand sõela taku koonlaid täis, palunud Jumalad ja läind sauna.*“ Edasi annab tüdruk kuraditele vee toomiseks sõela ning pääseb kuke lauluni viivitades nende käest. Sõelaga vee toomise motiiv koos teiste erinevate võimatute ülesannetega on omane ka kratimuistenditele (vt ka Loores 1998, II: 214-220).

⁸⁶ H II 55, 77/80 (3) < Karksi / J. Hünerson < Miina Rebane < 1895

⁸⁷ H II 31, 683/6 (1) < Sangaste Soontaga – Peeter Roose < 1889

⁸⁸ H II 33, 762/6 (2) < Jüri < Suchum-Kale’ – J. Pihlakas < 1888

⁸⁹ Nõidusvahendite abil ennustama või liisku heitma.

⁹⁰ H II 33, 762/6 (2) < Jüri < Suchum-Kale’ – J. Pihlakas < 1888

Väga olulised kaitsemaagilised esemed olid ka hõbedast ehted, mündid ja nende küljest kraabitud hõbevalge. Hõbe hoidis kandjat igasuguse kurja, nõiduse ja kaetuse eest. (Valk 2004: 265) Setu suur kuhiksõlg kaitstes lisaks ehtimisele kandjat ka kurja silma ja muude halbade mõjude eest. ATU 480A variantides leiab samuti sõle motiive. Küll unustab võõrasema kogemata, teisel aga tahtlikult⁹¹ sõle sauna, kuhu vaeslaps sellele hilisel ajal järele peab minema. Lisaks on sõlg väga levinud ese vaeslapse soovide nimekirjas kuradile. Hõbeehetest esineb variantides ka hõbedast rist, mida vaeslaps kaelas kannab.

Kaitsemaagilisi omadusi omistati ka vööle, mis võis tuleneda erinevatest maagilistest märkidest, mida vöösse kooti ning lisaks eseme piiramisfunktsioonist, millel peatusin varem. Naiste vööl arvati olevat haigusi peletav ja sigivust soodustav jõud. (Hiemäe 2012: 76) Jututüübis ATU 480A ühes variandis seob ema peretütrelle kuradi eest kaitseks vöö ümber ning vaeslapse küsitud riiete hulgas esineb samuti sageli vöö.

Käsitletava jututüübi variantides leidub ka motiiv esemetest, mis on *maapealt pärit* ehk *maapealsed asjad*. Ilmselt on siin mõeldud ristiinimese asju. Näiteks loos „Tüdruku põrgu viimine“⁹² peab tüdruk peale ükshaaval riiete küsimist siiski kuraditega tõlda istuma ja kaasa minema. Sõidetakse üle mägede ja jõgede ning lõpuks väsib tõlda vedav kurat ära ning küsib: „tüdruk! Sull on muabealisd⁹³ asja ühes? Visga ta kohe maha!“ Tüdruk oli saunast kaasa haaranud natukese tangu, liha ja riidet.

Lisaks teada-tuntud esemetele, kasutati ka salajase nimega esemeid. Sellisteks olid *naiste tahk* ehk luisk ja *kana nina pühkimise rätt*⁹⁴ ehk maa või muld. Viimaste puhul on kasutatud ka nimemaagiat, mille alusel ei nimetata asju nende õige nimega. ATU 480A jututüübis leidub sarnase motiiviga jutte vähemalt kaks: „Vaeslapse õnn – peretütre õnnetus“⁹⁵ ja „Peretütar ja vaenelats“⁹⁶. Vaeslaps palub mõlemas jutus viimases hädas kuradilt naiste tahku, mille tähendust viimane ei tea ning seda otsides ja aega viites kireb lõpuks vaeslast päästev kukk.

⁹¹ E 17609/10 (4) < Vastseliina – J. Sandra < M. Sandra < 1895

⁹² H II 29, 182/4 (5) < Põltsamaa Vana-Põltsamaa v. – Tõnu Sander < 1888

⁹³ Maapealsed, maised.

⁹⁴ Vt nt H III 22, 45/9 (4) < Otepää Palupera – Joosep Silde < 1894

⁹⁵ H III 26, 267/71 (2) < Kanepi Kooraste, Saare t. – J. Tedder < Miina Terve < 1895

⁹⁶ H II 29, 739/41 (5) < Võnnu Vastse-Kuuste – Taavid Lätti < 1889

III. 5. 3. Kaitse kahjustavate inimeste eest

Feodaalses ühiskonnas omistati mõsinikele kui võõrrahvusest rõhujatele mitmesuguseid deemonlikke jooni. Üks kuradi ilmutuskujudest rahvajuttudes on samuti mõisnik või peen härra. Rahvajutud andsid võimaluse jõult ja rikkuselt üle olevatest mõisnikest mõistuse ja kavalusega jagu saada. (Hiimäe 2012: 187)

Kui muistenditele on iseloomulik väga sage kuradi ilmutamine mõisniku kujul, siis vaadeldavas imemuinasjutus esineb sarnane tendents. Mõisniku demoniseerumise peamiseks põhjuseks oli tema sotsiaalne vastandamine talurahvale ja kolossaalsed varanduslikud erinevused. (Valk 1998: 72-73) Lisaks seisuslikule ja varanduslikule vahele teravdas talupoegade ja kohaliku baltisaksa mõisniku opositsiooni veel etniline vastandumine. Kõrgemad ühiskonnakihid koosnesid Eestis enamasti muulastest, kes rääkisid talurahvale mõistmatut alamsaksa keelt, mis andis aluse võõramaalaste umbusaldamiseks ja demoniseerimiseks. Soomerootslaste kuradikujutelma uurinud Ulrika Wolf-Knuts toob kuradi haritud ja kultuurse härrasmehena esinemise põhjuseks ka looduse ja kultuuri vahelise dihhotoomia. Tsiviliseeritud härrasmees mõjus looduslähedases külaühiskonnas võõra, ohtliku ja vaenulikuna. (Valk 1998: 74-75)

Jututüübis ATU 480A on kuradit kujutatud mitmes variandis saksana, näiteks jutus „Peretütar ja vaenelaps“⁹⁷ „sõidavad paar saksa, kelledel paar toredad täkku troska ees sauna ukse ette“, teises variandis⁹⁸ tuleb *saks* koos Antsuga, kolmandas üksi⁹⁹ ning neljandas variandis¹⁰⁰ astub tõllast välja lausa „*hulk saksu*“. Mõisniku või peene härrana võib käsitleda ka jutus „Vaeene ja rikas piigä“¹⁰¹ esinevat *Kunglamaa kuningat* ja „Peretütar ja vaenelaps“¹⁰² lihtsalt *kuningat*. Kahes variandis¹⁰³ kasutatakse kuradi eufemismina *härnat*. *Noormeheks* on kuradit nimetatud kahes¹⁰⁴, lihtsalt *meheks* kolmes¹⁰⁵ ning *keskealiseks meheks*¹⁰⁶ ühes variandis.

⁹⁷ H II 28, 41/3 (14) < Äksi Elistvere v. Raigastvere k. – August Mauer < 1888

⁹⁸ H II 25, 493/9 (2) < Tarvastu – Feldfebel < 1890

⁹⁹ E 27167/8 < Tartu – August Koger < 1896

¹⁰⁰ H III 9, 519/20 (5) < Märtn Kõdar < 1889

¹⁰¹ H III 20, 665/70 (5) < Viljandi Uusna v. – Hermann Nigul < 1894

¹⁰² H II 38, 489/90 (4) < Rakvere – Friedrich Krass < 1892

¹⁰³ H I 5, 495/6 (1) < Viljandi – Anton Suurkask < 1895; H III 14, 99/107 (1) < Tarvastu khk. Ja v. Tüma t. – Jaan Viira < 1891

¹⁰⁴ H II 33, 762/6 (2) < Jüri < Suchum-Kale’ – J. Pihlakas < 1888; H II 16, 230/8 (5) < Kose – A. G. Eriksohn < 1888

¹⁰⁵ H Gr Qu 85/8 (1) < Rakvere Kaarle v. – Johass Volde < Narva < Priivoi < 1889; E 18944/5 (4) < Viljandi Ninigali – Jaan Adeleid < 1895; H III 3, 535/8 (1) < Rapla Järvakandi v. – H. Sokrates < 1888

¹⁰⁶ H III 38, 490/2 (5) < Rakvere – Friedrich Krass < 1892

Vanapaganat ja kuradit peeti kõige kardetavamaks eesti rahvausundi üleloomulikuks olendiks. Mõistlik oli temaga mitte tegemist teha, kuid kui see oli sündinud, siis aitasid tema vastu muu hulgas ristimärk, jumalasõna, hõbe- ja metallesemed ning kukelaul.

Kokkuvõte

Imemuinasjutud on imepärase tegelaste ja üleloomulike sündmustega lood, milles kangelane või kangelanna võidab imeliste sündmuste tagajärjel vastase ja tavaliselt ka abiellub. Jututüüp ATU 480A on tekitanud lahkavamusi oma žanrilise klassifitseeringu tõttu. Probleemiks on jutu lõpp, milles vaeslaps ei lähe mehele. Töös lükkan ma ümber väite, et ATU 480A ei kuulu imemuinasjuttude hulka, tuues näiteid variantidest, kus lugu lõpeb mehele minemisega ning selgitades, et varanduse omandamist ja tõusu sotsiaalses hierarhias võib jututüübi ATU 480A näitel samastada abielu sõlmimisega.

Töös kirjeldan jututüübi ATU 480A erinevaid süžeearendusi, mis ei kajastu akadeemilise muinasjutuantoloogia „Eesti muinasjutud I:1 imemuinasjutud“ tüübikirjelduses ning tõden, et ATU 480A puhul on tegemist sageli liittüübiga, mille piire on raske määratleda. Vaatlen 18. ja 19. sajandi talupoja ühiskonna sotsiaalseid suhteid, maailmavaadet ja käitumisnorme. Peatun eraldi sauna ja kosjadega seotud kommetel, kuna antud temaatika on jututüübis läbiv. Tõlgendan lugusid vastavalt sotsiaalsetele suhetele muinasjutus, tõmmates paralleele päriseluliste sotsiaalsete suhetega.

Töö eesmärgiks oli kirjeldada jututüübis ATU 480A esinevaid usundilisi elemente ja motiive ning leida seoseid rahvausundiliste ja jututüübis leiduvate usundiliste elementide vahel. Eesti talurahva maailmakäsitlus kujutas sulamit maagilis-mütoloogilistest kujutlustest ja uskumustest ning rahvalikust kristlusest. Leian, et jutustajate ja kuulajate elutingimuste ja juttude maailmade vahel eksisteerivad tihedad sidemed. Jututüüp ATU 480A kirjeldab erinevaid rahvausundis esinevaid tavasid ja norme. Paljud arhailised muinasjutud, nagu ka ATU 480A, on loodud nn müüdilise koodi järgi, mis väljendub jutukangelase fundamentaalse vastuseisu ületamises oma elus, vabanedes oma sünni staatusest. Jututüübis ATU 480A saavutab vaeslaps parema ühiskondliku positsiooni saades rikkaks neiuks.

Jututüübi süžee käsitleb tütarlapse neiikka üleminekut ning täisealiseks saamine ja kaasa valimine olid osaks reaalsest maailmast. ATU 480A peegeldab ka oma aja soorollikäsitlust, kus keskendutakse tihti naise moraalsusele ja nutikusele.

Oponenteerin oma töös laialdaselt levinud arvamusele, et imemuinasjutud ei kajasta traditsioonikandja maailmavaadet ja usundilist tausta. Leian, et arhiivallikate põhjal on võimalik seoseid luua 18. ja 19. sajandi maarahva maailmavaate ja uskumussüsteemi vahel. Minu valimis leidub mitmeid variante, kus peategelase abistajaks üleloomulike jõudude vastu on kõneleavad tarbeesemed ja koduloomad. Erinevates variantides leidub rahvausundist

pärinevaid kaitsemaagilisi elemente, motiive ja rituaale. Seega leian, et ATU 480A jututüüp on kohane allikas rahvausundiliste elementide uurimiseks. Samas nõustun, et jututüübi žanripiirid on hägused ja tema näol on tegemist erilise tüübiga, mille süžee võib kuuluda nii muinasjutu kui muistendi žanri.

Jututüübis ATU 480A leidub mitmeid usundilisi elemente. Nendeks on muinasjuttus esinevad laululised osad, -repliigid, riimilised sõnapaarid ja parallelismi kasutamine, mida on peetud kunagise sakraalsuse tunnuseks. 14 setu päritolu teisendit lubab väita, et muinasjuttu võidi vesta ka maagilisel eesmärgil.

Lisaks vormilisele arhailisusele esineb jututüübis ka sisulisi arhailisi elemente ja motiive. Üheks selliseks on peategelase antagonistina esinev mütoloogiline olend – kurat. Töös kirjeldan kuradi kolme ilmutumiskuju: antropomorfne, zoomorfne ja objektilaadne. Tüüpilisest muinasjutust eristab jututüüpi sarnanemine hoiatusmuistendile, mille tõttu leidub selles usundilisi elemente, mida muinasjuttudes tavaliselt ei esine, näiteks hoiatatakse laupäeva õhtuse hilise saunatamise eest. Muistendile lähendab jututüüpi ka koha- ja isikunimede kasutamine ning rudimendid kohahaldjatesse uskumisest.

Jututüübis ATU 480A leidub kolme tüüpi imepäraseid abistajaid. Nendeks on antropomorfsete omadustega loomad, -esemed ja inimesed. Vaeslapse abistajateks on rääkivad koduloomad ja -linnud, esemelaadsed abistajad ja kuradi käsilane Ants. Lisaks üleloomulikele abistajatele esineb jututüübis viiteid eesti rahvausundis levinud erinevate kaitsemaagiliste protseduuride sooritamise kohta. Nimelt usuti, et sümboolsete vahendite ning tegevuste abil on võimalik elu või sündmusi mõjutada. Enda kaitsmiseks olid kasutusel erinevad rituaalid, tabud, sõnamaagia, nõiamärgid ja -esemed. Töös vaatlen analoogia-, kontakt- ja kontrastmaagia vorme, millele saab tõmmata paralleele jututüübis esinevate motiividega.

Bakalaureusetöö lühiduse tõttu jäi läbi kirjutamata mitmeid aspekte, mida jututüübi ATU 480A põhjal kindlasti veel saaks käsitleda. Oma töös ei vaadelnud ma jututüüpi mõjutanud kirjanduslikke allikaid, geograafilist levikut, jutustajate soolist kuuluvust ja paljusid teisi teemasid. Minu valimis on 56 varianti 183-st, seega on see vaid väike osa uuritavast materjalist, mis loob eelduse jututüübi edasiseks uurimiseks.

Summary

The Religious Elements Represented in Tale Type ATU 480A „Devil wooing in a sauna“

This thesis aims to analyze and discuss the folktales belonging to the tale type ATU 480A. The thesis is based on 56 tales of the collections of Estonian Folklore Archives. The main question is how the religious, social and historical conditions of the storytellers are represented in the context of a folk tale, and is there a link between the worldview of the storytellers and their tales. As the tale type ATU 480A has some qualities that make its genre ambivalent, I also focus on the question of the genre of this tale type. Although ATU 480A has some elements that make it comparable to children's tales and belief legends, the plot of the story is a tale of magic.

Estonian peasantry's mythological comprehension of the world pictured magical and mythological view of things and folk Christianity blending into one another. There is a tight bond between the conditions of the storytellers and their audience as well as stories. The tale type of ATU 480A describes different customs and norms found in Estonian folk belief. The belief elements of this tale type are divided into five categories. Firstly, there are elements of fairy tale songs having parallelism and rhyming words, which makes them sacral. Secondly, there is the protagonist's opponent – the supernatural Devil. Thirdly, the tale type ATU 480A is quite close to belief legends owning some elements of the latter that are not common in fairy tales like using place- and personal names. Furthermore, the tale type has some rudiments of house-fairy beliefs and belief legends with a function of warning. Fourthly, there are three types of magical helpers or guides in the tale type. These are domestic birds, animals and objects with the ability to speak the human tongue. In addition to magical helpers, there are motifs of rituals, bans, magic words, signs and objects that were used to protect oneself.

The main idea of this thesis is to demonstrate that the tale type ATU 480A is suitable for analysing elements and motifs of folk belief. Connections have been created between archive sources and the peasantry's belief systems of the 18-th and 19-th century.

Kasutatud arhiivallikad

EKÜ, F 232d, 28/9 (10) < A. F. J. Knüpffer < 1???

EKÜ, F 232a, 1, 371/3 (281) < Kadrina – A. F. J. Knüpffer < Glanström < Drittes Heft. Lieder, Märchen und Abschriften aus Glanström's Sammlung < 1???

EKS 4⁴ 203/6 (3) < Kuusalu Hara k. – J. Ponamar < 1876

E 3545/9 < Rakvere Kohala – G. J. Jürjew < 1893

E 12418/20 (8) < Helme – J. Karu < Liis Karu < 1894

E 18944/5 (4) < Viljandi Ninigali – Jaan Adeleid < 1895

E 17609/10 (4) < Vastseliina – J. Sandra < M. Sandra < 1895

E 19592/6 (11) < Rõuge – M. Siipson < 1895

E 23991/2 (3) < Põlva Navi – J. Molzov < J. Ilda < 1896

E 27167/8 < Tartu – August Koger < 1896

H R 2, 16/17 (78) < Jakob Hurt < 1866

H Gr. Qu. 85/8 (1) < Rakvere Kaarle v. – Johann Volde < 1889

H I 3, 538/9 (8) < Puhja Suure-Ulila v. – Daniel Sell < 1888

H I 6, 93/4 < Vastseliina – Peeter Saar < 1894

H I 5, 495/6 (1) < Viljandi – Anton Suurkask < 1895

H II 29, 182/4 (5) < Põltsamaa Vana-Põltsamaa v. – Tõnu Sander < 1888

H II 16, 230/8 (5) < Kose – A. G. Eriksohn < 1888

H II 28, 41/3 (14) < Äksi Elistvere v. Raigastvere k. – August Mauer < 1888

H II 33, 762/6 (2) < Jüri < Schumkale' – J. Pihlakas < 1888

H II 28, 486/90 (2) < Maarja-Magdaleena Kudina – Hindrik Ostrat < 1889

H II 31, 363/5 (4) < Otepää – Otto Grossschmidt < Miina Märi < Nuustaku < 1889

H II 31, 683/6 (1) < Sangaste Soontaga – Peeter Roose < 1889

H II 33, 575/6 (2) < Samara < Võnnu, Ahja v. – Johanna Kuusik < 1889

H II 29, 739/41 (5) < Võnnu Vastse-Kuuste – Taavid Lätti < 1889

H II 3, 112/3 (13) < Setu Vastseliina – H. Prants < 1889

H II 25, 493/9 (2) < Tarvastu – Feldfebel < 1890

H II 26, 318/21 (10) < Suure-Jaani Vastemõisa – Martin Kraut < 1890

H II 29, 348/9 (4) < Tartu – C. K. ja H. S. < 1891

H II 34, 435 (6) < Viru-Nigula Laheküla, Suurekivi t. – Hans Lohk < Leenu Uudam < 1892

H II 38, 489/90 (4) < Rakvere – Friedrich Krass < 1892

H II 38 490/2 (5) < Rakvere – Friedrich Krass < 1892

H II 52, 62/3 (9) < Kanepi Vana-Piigaste v. – Johann Väggi < Otto Nuuma < 1894

H II 51, 910/3 (1) < Pihkva – Jüri Saarva < 1894

H II 51, 827/30 (3) < Oudova – Jaan Tamm < 1894

H II 51, 850/2 (4) < Oudova – Jaan Tamm < 1894

H II 55, 77/80 (3) < Karksi Polli v. – J. Hünerson < Miina Rebane < 1895

H III 3, 535/8 (1) < Rapla Järvakandi v. – H. Sokrates < 1888

H III 9, 519/20 (5) < Märt Kõdar < 1889

H III 14, 99/107 (1) < Tarvastu khk. ja v. Tyma t. – Jaan Viira < 1891

H III 11, 655/7 (9) < Põlva Rosma küla – Joosep Tobre < 1891

H III 22, 466/8 (5) < Kroonlinna < Halliste khk. – Ernst Kitzberg < 1894

H III 20 665/70 (5) < Viljandi Uusna v. – Hermann Nigul < 1894

H III 22, 45/9 (4) < Otepää Palupera – Joosep Silde < 1894

H III 17, 520/32 < Kadrina – V. Rosenstrauch < Karel Aksel < 1895

H III 26, 267/71 (2) < Kanepi Kooraste, Saare t. – J. Tedder < Miina Terve < 1895

EFA II 59, 381/2 < Setu, Värskä v. – Veera Hirsik < 2014

Kasutatud kirjandus

Annist, August 1967. Kommentaarid üksikute lugude juurde. – Fr. R. Kreutzwald. *Kalevipoeg. Tekstikriitiline väljaanne ühes kommentaaride ja muude lisadega. I. Kd.* Tallinn: Eesti Riiklik Kirjastus, 421-504.

Bascom, William 1981 (esmatrükk 1954). Four Functions of Folklore. *Contributions to Folklore* (Founders of Folklore Series I). Delhi: Folklore Institute, 40–64.

Eisen, Matthias Johann 1931. Kosjad. *Eesti Rahvamuuseumi aastaraamat*, 7, 1-47.

Habicht, Tamara 2008 (esmatrükk 1972). *Eesti saun*. Tallinn: Ilo.

Hiemäe, Reet 2004. Eessõna. *Eesti rahvajuttude laadist, funktsioonist ja jutustajatest. Sator*, 4, 7-11.

Hiemäe, Reet 2012. *Kaitsemaagia eesti rahvausundis*. Tallinn: Kirjastus Pegasus.

Holbek, Bengt 1987. Interpretation of fairy tales. Danish Folklore in a European Perspective. *FF Communications*, 239. Helsinki: Suomalainen Tiedeakademia.

Jaago, Tiiu; Jaago, Kalev 1996. *See olevat olnud ... Rahvaluulekeskne uurimus esivanemate lugudest*. Tartu: Tartu Ülikooli Kirjastus.

Jason, Heda 1977. *Ethnopoetry: form, content, function*. Bonn: Linguistica Biblica.

Jason, Heda 1988. Whom does god favor: the wicked or the righteous? The Reward-and-Punishment Fairy Tale. *FF Communications*, 240. Helsinki: Suomalainen Tiedeakademia.

Järs, Anu 1993. Mõningaid mõtteid „naiseröövist“ Eestis. *Pro Ethnologia I*. Tartu: Eesti Rahva Muuseum, 11-12.

Järv, Risto 2000. Vana-aolidsõq jutuq kaasajal – kogumiskogemus Orava külas Siberis. *Mäetagused*, 15, 98-123.

Järv, Risto 2003. Kas nimi rikub muinasjutu? *Pärimus ja tõlgendus*. Tartu: Tartu Ülikooli Kirjastus, 94-103.

Järv, Risto 2004. Jaan Sandra isikupärased muinasjutud. *Kahurkõrvaga Ivvan. Valimik setu ja Vastseliina muinasjutte Jaan Sandra kirjapanekutest*. Tartu: TÜ eesti ja võrdleva rahvaluule õppetool, TÜ Lõuna-Eesti keele- ja kultuuriuuringute keskus, 276-287.

Järv, Risto 2005a. Sehvjtjeviiten ja seitse tõdemust. Isikunimedest muinasjuttudes. *Keel ja Kirjandus*, 6, 7, 442-454, 549-557.

Järv, Risto 2005b. Muinasjutt. *Regivärsist netinaljadeni. Sissejuhatus rahvaluulesse*. Tallinn: Koolibri, 49-61.

Järv, Risto 2005c. *Eesti imemuinasjuttude tekstid ja tekstuur. Arhiivikeskne vaatlus (Dissertationes folkloristicae Universitatis Tartuensis 7)*. Tartu: Tartu Ülikooli Kirjastus.

Järv, Risto; Kaasik, Mairi; Toomeos-Orglaan, Kärri 2009. *Eesti Muinasjutud I:1. Imemuinasjutud*. Tartu: Eesti Kirjandusmuuseumi Teaduskirjastus.

Kulmar, Tarmo 2000. *Üldine usundilugu I. Õppesõnastik*. Tartu: Tartu Ülikooli Kirjastus.

Kõuts, Eerik; Valk, Heinz 1998. *Rist ja raud : Põhja-Eesti sepistatud kalmuriste*. Tallinn: SE & JS.

Lepp, Evelin 2003. Muinasjutt jutustab: tütarlapsesest sirgub naine. *Pro Folkloristica* 10, 111-118.

Loorits, Oskar 1998 (esmatrükk 1926). Liivi rahvausund I. Liivi rahvausund II. *Liivi rahvausund I – III*. Tartu: Eesti Keele Instituut, 1-248, 1-278.

Metsvahi, Merili 2005. Muistend. *Regivärsist netinaljadeni. Sissejuhatus rahvaluusesse*. Tallinn: Koolibri, 35-47.

Metsvahi, Merili 2010. „Naine libahundiks“ (AT 409) eesti jutupärimuses. *Keel ja Kirjandus*, 8-9, 611-627.

Metsvahi, Merili 2018. Esimese öö õiguse stereotüübi leviku eellugu. Mõisnike ja talutüdrukute suhetest regilaulus ning valgustusajastu saksa kirjameeste teostes. *Keel ja Kirjandus*, 7, 521–540.

Metsvahi, Merili 2020. Arvustus: Suurteos suunab talurahva tõde taga ajama. Ants Hein. Vanaaja pulm: Valitud tekste ja pilte 16. sajandi keskpaigast 19. aastasaja viimase veerandini. Tallinn: Tänapäev, 2018. 423 lk. *Akadeemia* 4, 732-740.

Metsvahi, Merili 2021. Die Ehe und das Verständnis von Ehe in der bäuerlichen Bevölkerung Estlands und Livlands im 18. Jahrhundert. *Nordost-Archiv: Zeitschrift für Regionalgeschichte*, 28, 162–214.

Oprelianska, Alina 2021. Femininity and Empowerment: Some Notes on Ukrainian Wonder Tales. *International Society Of Folk Narrative Research Newsletter*, 8, 22-26. <http://www.isfnr.org/files/Newsletter2021.pdf>

Paulson, Ivar 1997 (esmatrükk 1966). *Vana eesti rahvausk*. Tartu: Ilmamaa.

Salve, Kristi 2006. Etnilise ajaloo kajastusi eesti muinasjuturepertuaaris (läänemere-balti suhted). *Võim ja kultuur*, 2, 327-359. <http://www.folklore.ee/pubte/eraamat/voimjakultuur2/>

Salve, Kristi; Sarv, Vaike 1987. *Setu lauludega muinasjutud*. Eesti NSV Teaduste Akadeemia Keele ja Kirjanduse Instituut, Tallinn: Eesti Raamat.

Sarapik, Virve 1998. Punane. Sõna ja värv. *Sator*, 1, 7-37.

Sarv, Vaike 2000. *Setu itkukultuur*. Tartu/Tampere: Eesti Kirjandusmuuseum.

Satu, Apo 1986. *Ihmesadun rakenne. Juonien tyypit, pääjaksot ja henkilöasetelmat satakuntalaisessa kansansatuaineistossa*. Helsinki: Suomalaisen Kirjallisuuden Seura.

Tedre, Ülo 1973. *Eesti pulmad. Lühiülevaade muistsetest kosja- ja pulmakommetest*. Tallinn: Eesti Raamat.

Thompson, Stith 1977 (esmatrükk 1946). *The Folktale*. Berkeley: University of California Press. <https://archive.org/details/folktale00thom/page/n1/mode/2up>

Toomeos-Orglaan, Kärri 2001. Mees- ja naiskangelasest muinasjuttudes „Tuhkatriinu“ (AT 510A) ning „Kuningatütar klaasmäel“ (AT 530A). *Pro Folkloristica*, 8, 219-231.

Toomeos-Orglaan, Kärri 2006. Rahvajuttude vahendaja Martin Sohberg. *Keel ja Kirjandus*, 12, 973-984.

Toomeos-Orglaan, Kärri 2008. *Eesti jutupärimuse ja trükiste vastasmõjust imemuinasjuttudes*. Magistritöö. Tartu.

Valk, Heiki 2004. Võre, sõel ja rist: võreripatsid ja nende tähendus. *Setumaa kogumik*, 2. *Uurimusi Setumaa arheoloogiast, ajaloost, rahvakultuurist, rahvaluulest, ajaloost ja geograafiast*. Tallinn: Ajaloo Instituut ja MTÜ Arheoloogiakeskus, 233-313.

Valk, Ülo 1998a. *Allilma isand: kuradi ilmumiskujud eesti rahvausus*. Tartu: Eesti Rahva Muuseumi sari.

Valk, Ülo 1998b. Ristimise tähendus eestlastele. *Sator*, 1, 137-156.

Valk, Ülo 2002. Ristiusueelne kurat eesti folklooris. *Õpetatud Eesti Seltsi Aastaraamat. Annales Litterarum Societatis Esthonicae 1994-1999*, Tartu, 35-46.

Valk, Ülo 2008. Saksad ja varavedajad: eesti muistendite sotsiaalsest orientatsioonist. *Kes kõlbab, seda kõneldakse. Pühendusteos Mall Hiimäele*. Tartu: Eesti Kirjandusmuuseum, 57-73.

Viidalepp, Richard; Mälk, Vaike; Sarv, Ingrid 1967. *Eesti muinasjutud*. Tallinn: Eesti Raamat.

Viires, Ants 1995. *Eesti rahvakultuuri leksikon*. Tallinn: Eesti Entsüklopeediakirjastus.

Vunder, Elle 2008 (esmatrükk 1998). Agraarühiskond ja rahvakultuur. *Eesti rahvakultuur*. Tallinn: Eesti Entsüklopeediakirjastus, 65-71.

Käsikirjaliste kogude lühendid

E – Matthias Johann Eiseni rahvaluulekogu (kirjapanekud aastatest 1880 – 1934 ja mõned varasemad tekstid)

EKÜ – (ELG) Eestimaa Kirjandusliku Ühingu rahvaluulekogu (kirjapanekud 19. saj algus – 1890. aastad)

EKS – Eesti Kirjanduse Seltsi rahvaluulekogu (kirjapanekud aastatest 1872 – 1924)

H – Jakob Hurda rahvaluulekogu (kirjapanekud aastatest 1860 – 1906)

Muud töös kasutatavad lühendid

ATU – Aarne-Thompson-Utheri muinasjuttude klassifikatsioonisüsteem

Lisa 1. Vaene laps ja kas

Vaene laps lüpsd lehma, kas läind ikke jure neägüma; temma tommand ikka kassi külle peäle pikka, et kas saand lakkuda omma külle peält. Perretütar agga läind lüpsma lehma, peksnd sedda kassi – saand se vaene laps innimesseks jo, ikka tõmmand selle kassile pima. Kas on õppetand sedda vaest last: Sulle tulleb palju asja ühhe korraga. Kutsund temma sauna laupäev õhto; Vanna kurrat tulnud poiaga kosja, kütnud sauna pallavaks, prudi sauna vihtlema. Kas kõrvas jälle õppetamas: Vanna kurrat ütlend: Eks sa jõua vihtlema! Ütle ma jõuan mul ei olle vet! Vanna kurrat ütleb poiale: Hüppa pois ja karga pois; hea naese saad peäle! To temmale vessi! Siis ta on jälle vihta küssind / ikka siis kas õppetand / siis ta on keik korralt küssind üks havalt keiki – saand se sauna leile ülle läind küssind jälle: eks sa jõua jo – Mul ei olle särki. Siis todud temmale jälle särki. Temma ikka hüppa pois ja karga pois. Siis ta küssind vööd ennesele. Siis ta kaskud küssind – Saand ta siis keik ridesse, üks havalt, mis tal agga vaia olnd; hea kaelatäie hõbbedaid, ja keiksuggu asjo. Kukked laulnd; vanna kurat läind ärra ja varra jäänd keik selle vaese lapsele.

Ta läind hommiko toa jure, ta on palju rikkust sanud, perrenaine aiand agga pühapääv õhta omma tütre ka sauna, jälle palju varra sand. Tulnd agga kohhe uksest sisse vannad kurratid. Tema öölnud keik ühhe korraga ärra mis tal tarvis olnd / vaena laps ütles pitkaminne / Keik siis ühhe korraga todud hunnikus temma ette – siis ta on keik pand omma ümber – hakkand agga rõmo pärrast toa jure tulles, et ta palju varra saanud – Vannad Kurratid agga võtnd kinni lõnud kohhe pea otsast ärra; pea pannud lee loukale – kehha sõnuvad ärra. Emma läind hommiko sauna jure tütart vatama, uks olnd kinni; ei olle tahtnud sisse peästa; vadand agga aknast sisse – et tüttar naerand agga lee peäl; Emma öölnud aknast; Jtsi hambaid Annikene Jtsi hambaid! Te uks lahti, et sa olled palju varra sanud. Ei tahtnud sisse peästa, lõi agga ukse mahha; tütre kondid kerrikse tagga; ei tüttart enam ühtegi; pea agga lee loukal. – EKÜ 232a 1, 371/3 (281) < Kadrina – A. F. J. Knüpfner < Glanström < Drittes Heft. Lieder, Märchen und Abschriften aus Glanström's Sammlung < 1???

Lisa 2. Poolpäivä ilda sannah kävvä om pat

Kes sis kõige perämätses sanna jääse, uht hendä verega, ehk Juudas võt naises ärrä. [...]

Üts jut: Ütel per'naisel olnu kats tütärd ja vaene kasvo tütar. Kasvotütar jäänü ütskord poolpäivä kõige perrä sanna. Tulnuva Juuda' suure tõllaga ja nelja hobesega tütärlatsele perrä, ilda sannah käüjät naises ärrä viimä. Küsinuva edimält: kas olet valmis? (tulema). „Ei ole,“

kostnu tütarlats. „Tooge mulle ehtit, kaalahelmi n.n.e. Nii küsünüva Juuda kolm kõrd, kas olet valmis. Ent tütarlats ütelnu ka 3 kõrd: Ei ole, ja lasknu hendäle iks vastsit ehtit tuvva, paljo. Peräst kolmat kõrda ei ole tütarlats enämb võinu üteldä „Ei“ ja olnu äräehitet ja valmis neio. Ent enne äräsõitmist pallelnu tütarlats Juudit, veel ütskõrd ümbre Esä tare sõita. Kui ka see sõit pia ärä jo olli sõidetu, sis kirgnüvä kikka, Juuda kadnuva ärä, a tõld, hobese ja kõik ehte jäänüvä vaesele latsele. Tõisel poolpäiväl jätnu emä per'naine oma tütre niisama perämätses sanna. Pühapäiva hommogu lännü emä sanna' kaema, nännü tütärd kerese pääl ja ütelnü: „Kae kui naard!“ Tütär indsitanu hambit, a misperäst? Juuda olliva tütrele naha säläst ärä nilgnu ja vällä tapnu ja keresele pandnu. Hamba olnuva indsile. – H R 2, 16/17 (78) < Jakob Hurt < 1866

Lisa 3. Vaene tütrik puulpäävä õdagu sanna

Vanast lännü hoobis (oobis) hilda õdagu ajal (aol) tiinijä tütrik perän muid sanna. Joba nakanu ta innäst rõivillä pandma kui kõrragä sanna ette sõitmist kuulu. Vanajuudas kes sõitja ollu küüsü nii sanna olõva tütriku käest, mu tütar mis sa sääl tiit? Vaene lats vastanu: „Mina tulle nüüd üüse sanna ja nakka põrõhõlla ärä minemä“. Vanajuudas käsknü pää vette kasta, midä tütrik ka tennü ja kus tiä pää vällä võtnu, sis nännü indä sälä takan paljo kangit. Nüüd käsknü vanatont, mine aho suu ette ja võtta säält ütessä kõrd tuhka ja õõru peo vahel, kuni küik ärä kaos. Nüüd nännü ta inda kõrval paljo siidisukkõ ja kangit. Tütrik võtnu sukka ja kanga ja tahtnu minema minnä, kui vanajuudas jälle ütelnü. Võtta vesi suvvõ ja kõnni kooni ta ära kaos. - Tütrik tennü ka sedä, ja nüüd nännü ta indä iin pallõ hammit. Ta võtnu hammõ ärä. Nüüd ütelnü Vanatont, tandsi! Tütarlats tandsnu, mis kuigi es olõ tahtnu minnä, väsumüse peräst, ja nüüd nännü ta inda iin pallo kleite, ta mõttelnu, mis seo küll piäs tähendama. – Nüüd ütelnü Vanatont: „Mine anna aholõ suud?“ Sõnakuulik tütrik tennü ka sedä, ja nännü indä takkan pallo raha. Viil ütelnü Vanatont: „Mine vällä ja kae mino hobõsit?“ Ta lännü ja tullu tagasi. Sis ütelnü Vanatont, „mina olõ sullõ pall'o andnu, sest sa virk ja ussin olõt. – Lännü vällä ja sõitnu ärä, sest kesküü ollu käen. – H II 52, 62/3 (9) < Kanepi Vana-Piigaste v. – Johann Väggi < Otto Nuuma < 1894

Lisa 4.

Ehi Ann'e, eeri Ann'e,

Saa vaest valmis Ann'e!

Mis ma ehi, vai eerimata,
Mull pole amet sälga panna!
Joose poiga, karga Antsu¹⁰⁷,
Too tall amet sälga panna!
Ehi Ann'e, eeri Ann'e,
Saa vaest valmis Ann'e!
Mis ma ehi, vai eerimata,
Mull pole öökest ööle panna!
Joose poiga, karga ant'su,
Too tall öökest ööle panna!
Ehi Anne, eeri Anne,
Saa vaest valmis Anne!
Mis ma ehi, vai eerimata
Mul pole körsti ümber panna!
Joose poiga, karga antsu,
Too tall körsti ümber pann!
Ehi Anne, eeri Anne,
Saa vaest valmis Anne!
Mis ma ehi, vai eerimata,
Mull pole kamps (jakk) sälga pana!
Joose poiga, karga ant'su,
Too tall kamps selga panna!
Ehi Anne, eeri Anne,

¹⁰⁷ Originaalis on siin ja edaspidi algselt olnud „Hantsu“, hiljem parandatud „Antsu“/“antsu“ (Mairi Kaasiku täpsustus).

Saa vaest valmis Anne!
Mis ma ehi, vai eerimata,
Mull pole sõlge rinda panna!
Joose poiga, karga ant'su,
Too tall sõlge, rinda panna!
Ehi Anne, eeri Anne,
Saa vaest valmis Anne!
Mis ma ehi, vai eerimata,
Mull pole rätti pähä panna!
Joose poiga, karga ant'su,
Too tall rätti pähä panna!
Ehi Anne, eeri Anne,
Saa vaest valmis Anne!
Mis ma ehi, vai eerimata
Mull pole sukke jalga panna!
Joose poiga, karga ant'su,
Too tall sukke jalga panna!
Ehi Anne, eeri Anne,
Saa vaest valmis Anne!
Mis ma ehi, vai eerimata,
Mull pole saapid jalga pana!
Joose poiga, karga ant'su,
Too tall saapit jalga panna!
Ehi Anne, eeri Anne,

Saa vaest valmis Anne!

Mis ma ehi, vai eerimata,

Mull pole särki sälga pana!

Joose poiga, karga ant'su,

Too tall särki sälga panna!

(Laulu lõppu ei olnud võimalik luuletuses saada.)

Nõnda kiusanud vanapagan vaeslast, kes õhtul pärast tõi üksi saunas vihtlenud ja tahtnud teda enesega ühes ära viia. Tütarlaps aga vabandanud enast seega, et tall riidit selga ei ole panda ja nimetanud Vanale riided ükshaaval lootes, et kui Vanapagan neid kõiki temale üksikult oma poja Hansu läbi tuua laseb, siis ehk seni homik jõuab, ja ta tema küüsisist peaseb. Kui vaenelaps riidis olnud, nõudnud ta veel omale kuldpakku tõlda minna, millega teda ära viia tahetud, selle peale satudes laulnud kukk ja Vanapagan kadunud kui tina tuhka. Nõnda leitud homikul vaenelaps uhkis riietes kuldpaku otsast. Vaeslapse rikkakssaamise üle tunnud talutütar kadedust, ja soovinud omale seesamasugust õnne; ta läinud ka üksi sauna; Vanapagan tulnud teda nõndasamuti kiusama, kui vaeslast; talutütar vabandanud küll, et tall riidit ei ole selga panda ja lugenud Vanale kõik ühekorraga ette, mida see ka kohe omal pojalt tuua lasknud; see sündinud aga kõik lühikese aja sees enne kuke laulmist; ja Vana läinud ühes talutütrega oma teed. – H I 3, 538/9 (8) < Puhja Suure-Ulila v. – Daniel Sell < 1888

Lisa 5. Pere tütar ja vaene laps

Ühel jõuukal peremehel oli üks vaene laps, kes ilmasgi perega ühes vihelda ei saanud, vaid kui teised ära olid tulnud, pidid ta pool külmas saunas oma väsinud kontisid pehmemdama, ehk õigem öeldud, veel kõvendama.

See oli jälle ühellauba öösel, kui vaene laps üksi saanas viheldes oma kurva elu mõtles. Korraga ilmus kui heina saat keegi ukse juurde ja sõnus:

„Vihu – vihu – mu minijas!“

Kellega ma vihun, mull ei õle vett.

Hüppa poega – karga poega, saad noore naese kui nuppu! Ja

„Vihu vihu mu minijas“

Kellega ma vihun – mul ei õle leini –

„Hüpa poega, karga poega, saad noore naese kui nupu!“ ja

„Vihu – vihu, mu minijas“

Kellega ma vihun, mull ei õle vihta –

„Hüpa poega, karga poega – saad noore naese kui nupu!“ ja

„Vihu vihu mu minijas!“

Ja jällegi nimetas vaene laps, hiire ema õpetuse järele, üksaaval, tarvitasa asja, kuni

Heina saadu kujune mees ütles siis:

„Ehin – ehi – mu minijas“!

Kellega ma ehin, kui ei õle siidi särki –

„Hüpa poega, karga poega, saad noore naese kui nupu!“ ja

„Ehi, ehi – mu minijas.“

Jällegi laskis vaene laps ehtimise tarbeks üksikult toredaid ehte asju tuua, kuni ka seegi lõpis ja ära sõitma pidi, sest vana konn ütles:

„Sõida – sõida – mu minijas“!

Kellega ma sõidan, mul ei ole kullast tõlda.

Ja sarviline laskis oma pojal mõrsjast ihaldatud asjad, nagu enne, kõik tuua, kuni vaene laps juba tõllas kuldpakude pial istus ja heledasti hüüdis:

„Kuked laulma – lehmad rüükma –

Piaske kurja vaimu võrgust!“ mis sündis

Vana tont õli kõige pojaga kadunud, ainult tema, toredas riides, istus kulla pakude pial saanas, mida ta ?? kivist sülle võttis ja mäele läks, kus teda suure rõõmuga vastu võeti.

„Kirsti läheb tuleva lauba kua,“ ütles perenaene, „las tema tuub omale kulda kua.“

Tuli teine lauba üüsi. Nüüd jäeti peretütar, Kirsti, Kulla muretsemise pärast, üksi piale teiste sanna.

Hüvakene küll. Kirsti uutas ja uutas kulla toojajaid ja näe – suure kohinaga ilmus heina saat saana ukse ette.

„Vihu vihu – mu minijas!“ hüüdis see koledast. –

Peretütar, hiire ema maanitsusest hoolimata, vastas räpakalt:

„Kellega ma vihun, mull ei õle leini, ega õle vett! Mul ei õle kedagit, kellega ma vihun!“

„Hüpa poega, karga poega, saad noore naese kui nupu!“

Ja silma pilk õlid kõik vihtlemise juures tarvitavad asjad peretütrel käes.

Piale vihtlemist läks ehtimisega niisamuti. – Mis pärast sündis, pole teada, aga hommikul, kui perenaene, kes Kirstit kodu juba küllalt oodanud õli, vaatama tuli, ei näinud muud kui mõne luu tükikese. – H II 28, 486/90 (2) < Maarja-Magdaleena Kudina – Hindrik Ostrat < 1889

Lihtlitsents lõputöö reprodutseerimiseks ja üldsusele kättesaadavaks tegemiseks

Mina, MARJU KURVITS,

(autori nimi)

1. annan Tartu Ülikoolile tasuta loa (lihtlitsentsi) minu loodud teose

Usundilised elemendid muinasjutus „Kurat saunas kosimas“ (ATU 480A),

(lõputöö pealkiri)

mille juhendaja on Merili Metsvahi,

(juhendaja nimi)

reprodutseerimiseks eesmärgiga seda säilitada, sealhulgas lisada digitaalarhiivi DSpace kuni autoriõiguse kehtivuse lõppemiseni.

2. Annan Tartu Ülikoolile loa teha punktis 1 nimetatud teos üldsusele kättesaadavaks Tartu Ülikooli veebikeskkonna, sealhulgas digitaalarhiivi DSpace kaudu Creative Commons'i litsentsiga CC BY NC ND 3.0, mis lubab autorile viidates teost reprodutseerida, levitada ja üldsusele suunata ning keelab luua tuletatud teost ja kasutada teost ärieesmärgil, kuni autoriõiguse kehtivuse lõppemiseni.
3. Olen teadlik, et punktides 1 ja 2 nimetatud õigused jäävad alles ka autorile.
4. Kinnitan, et lihtlitsentsi andmisega ei riku ma teiste isikute intellektuaalomandi ega isikuandmete kaitse õigusaktidest tulenevaid õigusi.

Marju Kurvits

27. 05. 2021